

Board games of the Vikings – From *hnefatafl* to chess

By Michael Schulte

The relationship between the Viking game *hnefatafl* and the new board game of chess is an intricate one, made all the more so by the fact that both are described by the same term: *tafl*. In this paper, I focus both on the archaeological and the literary evidence for the two board games and the diagnostic features that set them apart. At the outset, the famous reference to *tafl* by Kali Kolsson, the future Earl Røgnvaldr of Orkney, is highlighted, and it is argued that Kali actually meant *skáktafl*, i.e. chess, when he used this term. The Ballinderry board from Ireland and the Ockelbo rune-stone from Sweden are subsequently presented as typical examples of the Viking game *hnefatafl*. Part of the discussion dwells on the eddic poem *Vǫlospá* and the symbolic value of the golden gaming pieces, which, I argue, reflect the Nordic memory culture of the Viking Age. In what follows, the most important evidence for chess in the North is addressed: the Lewis chessmen. A consideration of all these various forms of evidence leads to the conclusion that Vikings played a key role in the reception and reshaping of the game of chess in Scandinavia and beyond.

1 Aim and focus

The aim of this article is twofold:

- To find evidence that the *tafl* mentioned by Kali Kolsson from Agder, the future Earl Røgnvaldr of Orkney, in *Orkneyinga saga*, most probably meant chess,
- To find evidence, more broadly, to support the hypothesis that Vikings played a key role in the reception and the reshaping of chess in Scandinavia and beyond.

Modern chess, as it is known to us today, has not been fully developed until the 13th, 14th and 15th centuries. But earlier variants of the game of chess such as the Lewis chessmen are in evidence in the North and in the Viking diaspora at least from the 11th century on. The two basic goals of this paper are thus interconnected. If it is possible to show that prominent Norsemen such as Knútr the Great, Sigurðr Jórsalafari and Haraldr harðráði in the 11th and 12th centuries had knowledge of chess, there is a strong likelihood that this applies to Kali Kolsson as well. To support the second claim that Vikings played a key role in the reception and the reshaping of chess in Scandinavia and beyond, the paper deals with the two major transfer routes (or rather full-fledged route systems) of chess both via continental Europe and Russia to the North, hence the notion of a symbiosis of the European chess game. The two road systems are generally referred to as *Austrleið* and *Vestrleið* (see section 8). Obviously the Vikings had a complex road system that led to Byzantium and the Muslim World. It is often stated, for instance by Eales (1985: 48), that Vikings would have been impervious to other cultures until Christian times and hence did not indulge in high-scale contact in the East. However, this is likely to be a misconception. To this end the article explores the archeological, literary and linguistic evidence of ON *skák* in its relation to the earlier table game, *hnefatafl*. As will be shown, the early source material is rather limited and surprisingly heterogenous; but it sketches a rather clear picture of early chess in Northern Europe.

2 Petrus Alfonsi and Earl Rognvaldr of Orkney

“I am eager to play *tafl*, I have mastered the nine skills,” bragged a young Norwegian poet from Agder in the early 12th century. The event is reported in *Orkneyinga saga*, Ch. 58, and the poet in question is none other than Kali Kolsson, the future Earl Rognvaldr of Orkney (c. 1100–58 AD). Putting a northern twist on Petrus Alfonsi’s *septem industriae* (seven skills), the future Earl Rognvaldr of Orkney proudly announced:

Tafl emk qrr at efla,
íþróttir kannk níu,
týnik trauðla rúnum,
tíð er mér bók ok smíðir.

Skríða kannk á skíðum,
 skýtk ok rók, svát nýtir,
 hvárt tveggja kannk hyggja
 harpslótt ok bragþóttu. (Orkneyinga saga, 130, my emphasis).

In Guðrún Nordal’s prose translation (Nordal 2001: 31; my emphasis), the poem runs as follows:

I am eager to play **chess**,
 I have mastered nine skills,
 I hardly forget the runes,
 I am interested in book and carpentry,
 I know how to ski,
 my shooting and sailing skills are competent,
 I can both play the harp and construe verse.

As the Norwegian-Orcadian Earl Rognvaldr was “a truly international figure” (Jesch 2013: 154; see also Crawford 2004), it is natural to look for classical European models for his nine skills, to see whether they include chess or, more broadly, board games in general. Petrus Alfonsi, a 12th-century Spanish cleric and Council of Troyes, considered chess part of a nobleman’s education, whether lay or clerical. In his *Disciplina clericalis*, a kind of curriculum for the Clergy, he gave the *septem industriae* or seven accomplishments as follows:

Industriae vero hae sunt: equitare [‘riding’], natare [‘swimming’], sagittare [‘archery’], cestibus certare [‘classical boxing’], aucupare [‘falconry’], scaccis ludere [‘playing chess’], versificari [‘verse-making’].

Together with the seven skills (*septem industriae*), Petrus Alfonsi presents a system of the seven liberal sciences (*septem artes liberales*) and seven moral virtues (*septem probitates*) which, together, yield a perfectly symmetrical system of thrice seven qualities. The number *seven* thus functions as the overall structuring principle in this passage which I present here in its entirety:

Unus ex discipulis interrogavit magistrum suum et dixit: “Cum septem sint artes et septem probitates et septem industriae, vellem, ut haec mihi, sicut se habent, enumerares.”

Magister: “Enumerabo. Hae sunt artes: dialectica, arithmetica, geometria, phisica, musica, astronomia. De septima vero diversae plurimorum sunt sententiae, quanam sit. Philosophi, qui prophetias sectantur, aiunt nigromantiam esse septimam. Aliqui ex illis videlicet, qui prophetiis non credunt, philosophiam volunt esse septimam, quae res naturales vel elementa mundana praecellit. Quidam, qui philosophiae non student, grammaticam esse affirmant. Industriae vero hae sunt: equitare, natare, sagittare, cestibus certare, aucupare, scaccis ludere, versificari. Probitates hae sunt: ne sit vorax, potator, luxuriosus, violentus, mendax, avarus et de mala conversatione.”

Discipulus: “Hoc tempore puto neminem huiusmodi esse.” (Petrus Alfonsi 2000: 30–31).

One of his pupils spoke to a teacher and said to him, “I would like for you to enumerate the seven arts, seven principles and seven gentlemanly pursuits in order.”

The teacher answered, “I will enumerate them for you. These are the arts: dialectics, arithmetic, geometry, physics, music, and astronomy. Concerning the seventh, many diverse opinions exist. The philosophers who do not believe in prognostication say that necromancy is the seventh; others among them, namely those who believe in prognostication and in philosophy, think that it should be a science which encompasses all natural matters and mundane elements. Those who do not devote themselves to philosophy say that it is grammar. These are the gentlemanly pursuits: riding, swimming, archery, boxing, fowling, chess, and poetry. The principles are the avoidance of gluttony, drunkenness, lust, violence, lying, avariciousness, and evil conversation.”

The pupil said, “I believe that in these times no one with these qualities exists.” (Petrus Alfonsi 1969: 49).

The framework is a dialogue between master and disciple where the master enumerates the *septem artes* first: dialectics, arithmetic, geometry, physics, music, astronomy and, regarding the seventh science, he provides three options depending on the schooling of the interpreter: *nigromantia* ‘black science’, *philosophia* ‘philosophy’, or *grammatica* ‘grammar’. When it comes to games such as chess, however, certain factions in the Church were eager to impose restrictions. As Petrus Alfonsi himself noted in 1129, almost twenty years after he had finished the *Disciplina clericalis*, chess, along with hawking and hunting, was strictly forbidden for crusaders in the order of the Knights Templar (Murray 1913: 411). In view of the fact that the Knights Templar were the elite fighting force of their day, well-trained and shrewd tacticians, the prohibition seems rather

odd since chess was the game of strategy *par excellence*.¹ Yet, despite the existence of ecclesiastical criticism of chess and other games, the clergy often enjoyed using chess, among other such games, as teaching tools in their sermons. Hence there was an interesting tension, where chess seems to be both prohibited and promulgated by the same class of people. As Murray (1913: 411) states, “[m]uch of the early European literature on chess was the work of members of the monastic or preaching orders.” It was impossible to impede the progress of chess in Western culture.

3 Chess or *hnefatafl* in the Nordic sources?

Unfortunately, the word that Kali Kolsson from Agder uses for the game is Old Norse *tafl*, not *skáktafl*, which would clearly indicate chess. The noun *tafl* derives from the Latin *tabula* meaning ‘table’ or ‘game-board’. It denotes both the board and the game; compare the two meanings of the English word *dice*, viz. the small cubes of ivory, bone or other material used to play this game, and, in an abstract sense, any game played with dice.² The chess-historian H.J.R. Murray (1952: 56) noticed that *tafl* also denoted the ‘olden’ board game *hnefatafl*, which was probably already played by Scandinavians before 400 AD. Similarly, Murray (1913: 444) criticized the direct equation of the “indeterminate word *tafl*” with chess, in many works, without clear warrant. The term *tafl* referred to different board games in different periods, firstly, *hnefatafl*, roughly until the end of the Viking Age, and secondly, *skáktafl*, in the Christian era. The verbal derivative *tefla*, an Old Norse *ijan*-verb, means ‘to play board games’ in most contexts, but it can also refer to chess in a straightforward sense (Fiske 1905: 57–58).³ In Modern Icelandic and Faroese, the meaning of *tafl* and *talv* is confined to chess, but this semantic narrowing is a fairly recent lexical development.⁴

- 1 On the rules of the Templars, see especially Barber/Bate 2002; Upton-Ward 1992.
- 2 See Simpson and Weiner (1987: 430 [629]), under *die* (pl. *dice*, *dies*).
- 3 Fritzner (1896 III: 681), under *tefla*, has only the standard meanings (1) ‘play a board game’, (2) ‘make a move, move a piece’, and (3) ‘win the board game’; cf. also Finnur Jónsson 1931: 564. On Old Norwegian *tafl*, see Fritzner (1896 III: 656–57) and Hægstad and Torp (1997: 434); the latter has one basic entry ‘board game’ for *tafl*.
- 4 For early modern Icelandic, see Blöndal (1920–24: 838), under *tafl*. – Note that Mod.Far. *talv* (Mod.Dan. *Tavl*) shows regular metathesis of ON *-fl-* to Far. *-lv-*,

Concerning this, the philosopher Wittgenstein reinforces the general claim that games, or *Spiele*, are rather diverse and indeterminate categories with few common denominators or none at all.⁵ Which features distinguish the broad category of table games from card games, dice games, string games, riddles, puns, word games and language games? Both Wittgenstein and the structuralist F. de Saussure found close parallels between the rule system of games such as chess and the structure of language itself, as witnesses the following remark: “If you ask me: where lies the difference between chess and the syntax of a language I reply: solely in their application” (Wittgenstein 1979: 104).⁶ To sum up, the indeterminate terminology of table games or *tafl* is backed up in terms of their syntax: it is a rule-system with a particular usage.⁷

The Faroese lexicographer Jens Christian Svabo, in his dictionary (the oldest manuscript of which is dated to 1773), glosses early modern Faroese *talv* as ‘skakspil’; as he puts it:

For Tidsfordriv spiller man især om Vinter-Aftener *Tavl*, *Skakspil*, men dette ældgamle Spil er ikke saa almindeligt nu som før i Færøe;”

hence Far. *talv* and *telva* as opposed to Old Norse *tafl* and *tefla*. On this type of metathesis, see Höskuldur Thráinsson et al. (2004: 55–6), also Kristján Árnason (2011: 30, 123).

- 5 See for example Wittgenstein 1997: § 66 (my transl.): “Schau z.B. die Brettspiele an, mit ihren mannigfachen Verwandtschaften. Nun geh zu den Kartenspielen über: hier findest du viele Entsprechungen mit jener ersten Klasse, aber viele gemeinsame Züge verschwinden, andere treten auf. [...] Und so können wir durch die vielen anderen Gruppen von Spielen gehen. Ähnlichkeiten auftauchen und verschwinden sehen.“ [“Look at the board games for instance, with their commonalities. Now move on to the games of cards: here you find many correspondences with the first class, but many common features disappear, whereas others appear. [...] And in this way we can treat many different groups of games. Noting similarities and realizing how they vanish.”] The impressively wide range of medieval games is exemplified by Vale 2001 and Wilkins 2002.
- 6 On the chess game comparison of language cf. de Saussure 1959: 22–23, 88–89, and 110.
- 7 Kenny (2002: 126–40) pursues further striking parallels between chess and language games in Wittgenstein’s thoughts, but this is beyond the scope of this article (cf. fn. 5 and 20).

‘As a leisure activity people play *tavl*, chess, especially on the winter evenings, but this ancient game is not as common now as it once used to be on the Faroes.’⁸

Hence the question arises whether Kali was well-versed in chess, or in board games in general. Scholars have long argued about the semantics, whether Kali meant the old game with one king, *hnefatafl*, the Viking game *par excellence*, as mentioned, for instance, in *Króka-Refs saga*, a fictional Icelandic saga from the 14th century, or whether he meant chess more specifically, the new board game with two kings. As we know, chess made persistent headway in the late Viking Age and early medieval period. To judge from the sources, the promotion of chess and Christianity were roughly contemporaneous and are, in certain ways, connected.⁹

The chess-historian H.J.R. Murray, in *A History of Board Games other than Chess*, draws a clear line between what he labels ‘war-games’ and ‘hunt-games’ (1952: 4–5). The two types of games are defined in contrast to each other: Hunt-games are games in which one player endeavours to hem in and immobilize his opponent’s men (e.g. fox and geese) whereas war-games endeavour to capture or immobilize all or some of their opponent’s men. The typical European games of this type are chess and draughts.

Murray, in his authoritative work, places *hnefatafl* into the same category as chess, but it is noteworthy that *hnefatafl* displays features that are typical of what he classifies as the ‘hunt-game’ (Murray 1952: 55–64, especially 56).¹⁰ The most extensive description of a descendant of this game is the account of the Saami game *tablut*, in Carl Linné’s diary (Linnaeus 1811, II: 55–58). Each side has a different objective. The basic rule, which could be modified, was that the king started at the central field and won by entering one of the four corners. Further rules and the use of dice may have added to the complexity of this game. The Norwegian scholar Sten Helmfrid (2005: 3) notes that in order to win *hnefatafl*, “[t]he king has to make clever sacrifices to create paths into the open, but without weakening his own forces too much.” Murray (1952: 56) concedes that “[t]his game has more affinity with a siege than with a battle”,

8 Svabo 1773, cited after Matras (1962: 27); translation M.S.

9 On the nature of these connections, see sections 8–9 below.

10 The reconstructed rules are summarized by Helmfrid 2005.

but his argument in favour of a war-game remains intuitive: “It [viz. *hnefatafl*, M.S.] is included here because those who played it clearly regarded it as a war-game”. To my knowledge, there is no corroborative evidence for this statement.¹¹

Again the question at stake is whether Kali had an accurate knowledge of chess? My colleague Judith Jesch (2013) from the University of Nottingham assumed that this is very likely, in that chess was the latest fashion for young aristocrats in northern Europe in the twelfth century. And rightly so; this is only to be expected as Kali, in the *Orkneyinga saga*, is characterized as a stylish and talented man-about-town in the current fashion of the 12th century, *en vogue* in any and every way possible. At only fifteen years of age, the saga reports, Kali went to England on a trading voyage, and when spotted at a stop-over in a drinking hall in Bergen, he is depicted as a splendid young man wearing the latest *haute couture*, or *sundrgörðir miklar* in the saga’s own wording (Íslenzk Fornrit 34: 132). The key term here is *skartmaðr mikill*, which likewise alludes to a man of high fashion. Furthermore, Kali’s own poems show an awareness of the terminology associated with chess. In a poem we have not yet considered (stanza 23), Kali wittily applies the Old Norse term *brókr* as a kind of pun, both in its old meaning ‘ungainly fellow, scoundrel’ and in its new technical sense ‘rook’ in chess terminology (Jesch 2013: 156). The chess term *brókr* (Icel. *brókur*, Far. *rókur*) is a loan from Persian *rukḥ* via Middle Latin *roccus* and Old French *roc* (cf. 12, Appendix).¹² Why would one suppose that Kali had not mastered the new board game?

The *Orkneyinga saga* was probably written down in the period 1200–10 AD, at a time when there is ample evidence, both literary and archaeological, of chess in Central Europe, the British Isles, Scandinavia

11 Murray (1952: 55–56) summarizes the features of this game as follows: “Played on the points of a lattice of 18 x 18 cells, or on the cells of boards of 13 x 13, 11 x 11, 9 x 9, or 7 x 7 cells. Two persons play, one having a king, placed on the central point or cell, and a number of men who are arranged symmetrically around the king; the other has double the number of men who are arranged symmetrically around the edge of the board. Both king and men possess the rook’s move in chess. [...] The player with the king wins if in his turn of play the king has an open row or column to the edge of the board; his opponent wins if he captures the king.”

12 On the word history of ON *brókr* see Ásgeir Bl. Magnússon 1995: 77, under *brókur* (2) and (3).

and probably in Iceland as well.¹³ Our earliest reference to chess in Europe is a verse collection from the monastery of Einsiedeln, the *Versus de scachis* in the *Einsiedeln manuscripts* 319 (pp. 298–99) and 365 (pp. 95–94 [sic]), now rather exactly dated to the middle of the 10th century or even earlier.¹⁴ In addition, there are two Spanish wills from c. 1010 AD mentioning chess. In one of them, Count Ermengaud I of Urgel bequeaths a chess set to the Church: *Et ad sancti Aegidii cenobii ipsos meos schacos ad ipsa opera de Ecclesia*.¹⁵ However, the earliest evidence of chess in Scandinavia lags c. 150 years behind, when compared to its earliest attestations in continental Europe: the Lewis chessmen (see section 6).

The replacement of the Viking game *hnefatafl*, by the modern game of chess deserves our particular interest, and, as such, stands in need of further investigation.

4 Eddic and runic evidence for board games

On the basis of the literary sources, it is by no means easy to draw a clear line between *hnefatafl* and *skáktafl*, since both were referred to as *tafl*. Needless to say, this is also the case in modern Norwegian where many rather different types of games are denoted with the common term *tavl*.¹⁶ For example, a brief passage in *Króka-Refs saga*, the ‘Saga of Refr the Sly’, tells of a *tanntafl*, a board game of walrus ivory (Old Norse *tann*), fabricated by Gunnar the Greenlander, in the eleventh century, as a gift for King Haraldr harðráði of Norway (Murray 1913: 444). Nothing else is reported in the saga about the game except that the saga writer succinctly states: *Þat var bæði hnefatafl ok skáktafl*, ‘it was both a *hnefatafl* and a *skáktafl*.’ This duplexity is corroborated by archaeological finds: the Gokstad board, for instance, has a square board of 13 x 13 cells, on one side, where the odd-numbered fields on the second and fifth columns from either side of the board are chequered. The reverse of the board

13 On the dating of *Orkneyinga saga*, see Finnboði Guðmundsson, *Íslenzk Fornrit* 34: VIII.

14 On the *Einsiedeln verses* and the two Spanish bequests, see Gamer 1954, also Murray 1913: 497 and Forster 2004.

15 The quote is from the 12th-century manuscript Cartulary of the Church of Seu de Urgel; see Murray (1913: 413).

16 See e.g. Hovdenak et al. 1986: 730.

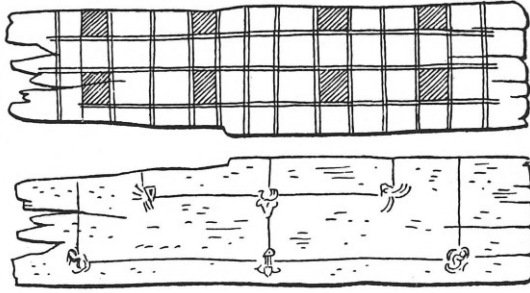

Figure 1: Game-board from the Gokstad ship, wooden fragment, 900 AD (Source: Murray 1952: 58).

shows a different pattern of merels, widely known as *morris* (see Murray 1952: 38, 58).

Therefore, if both kinds of gaming-board can occur on different sides of the same board, it becomes difficult to draw a sharp line between them. In each individual case, a given literary reference to chess has to be scrutinized. When the word *skáktafl* is used, it may simply be a modernization in the final version of the text made for the sake of catching up with recent trends and standards. After all, chess became more and more fashionable in the medieval period, emerging as *the* new board game of kings and gods in the North. It may be objected that the gods had lost their domain after the first advances of Christianization, but as we know, they had an afterglow in Nordic society which was largely based on cultural memory.¹⁷

The *locus classicus* for this type of memory culture is the eddic poem *Vǫlospá*. The golden gaming pieces in stanza 61 recall the gaming of the Æsir in the olden days. A keyword in this conjunction is *minnaz* ‘remember’ because memory is the precondition for retrieving the ancient game and applying its set of rules (*Vǫlospá* 60–61. Edda 2014). However, it is hard to tell which game the gods played on *Iðavǫllr*. Was it possibly a variant of *hnefatafl*?

The *gullnar tǫflor*, as Lindow (2014: 54–55) notes, function as a site of memory; they trigger a re-activation of the now lost past. In a similar vein, the Kievan finds of Norse jewellery, particularly pendants from the tenth-century, testify to a living Norse culture that shares then current

17 Cultural memory is a technical term for a particular way in which a given culture reflects on its perceived past. See Lindow 2014; Schulte forthc.

ideological and religious values with the Scandinavian homeland.¹⁸ These cultural values are clearly present in *Vǫlospá*. The poem alludes to the balanced state of ancient lore by the gaming gods in the meadow – and by the impending threat that Ragnarøk imposes on society. Under this focus, there is an ideological balance in Norse thought about the ancient past, in that it is concerned both with the theme of harmony, and that of destruction.

Vǫlospá, stanza 8 and 60–62:

St. 8

Teflðo í túni,	teitir vóro,	
var þeim vættergis	vant ór gulli,	
unz þriár qvómo	þursa meyar,	
ámátcar mioc,	ór iotunheimom.	(Edda, 1983: 2).

‘They played chequers in the meadow, they were merry, they did not lack for gold at all, until three ogre-girls came, all-powerful women, out of Giant-land.’ (The Poetic Edda, 2014: 5, stanza 8).

St. 60

Finnaz æsir	á Iðavelli
oc um moldþinur,	mátcan, døma,
oc minnaz þar	á megindóma
oc á Fimbultýs	fornar rúnar.

St. 61

Þar muno eptir	undrsamligar
gullnar tǫflor	í grasi finnaz,
Þærs í árdaga	áttar hǫfðo.

St. 62

Muno ósánir	acrar vaxa,
þols mun allz batna,	Baldr mun koma;
búa þeir Hǫðr oc Baldr	Hroptz sigtǫptir,
vel, valtívar —	vitoð ér enn, eða hvat?

(Edda 1983: 14).

18 On the Kievan Rus’ see section 8–9.

‘The Æsir find one another on Idavoll
and they converse about the mighty Earth-girdler,
and Fimbultyr’s ancient runes.
There will be found again in the grass
the wonderful golden chequers,
those which they possessed in the bygone days.
Without sowing the fields will grow,
all evil will be healed, Baldr will come;
Hodr and Baldr will settle down in Hropt’s victory-homesteads,
the slaughter-gods are well – do you want to know more: and what?’
(The Poetic Edda, 2014: 11, st. 57–59).

The golden gaming pieces symbolize the Golden Age and give expression to the wealth, concord and harmony of the primeval state as described in *Vǫluspá* st. 8. The gaming pieces point forward as well as backward. The retrieval of the game is thus part of the *double cursus* of the poem, indicating the cyclic renewal of the world after the events of Ragnarøk (cf. van Hamel 1934: 50). In terms of memory culture, the game unifies the three aspects of time, viz. Past, Present and Future, or in terms of memory: cultural/past memory – living memory – constructive/prospective memory.¹⁹

The German-born Swiss poet Hermann Hesse has explored this unifying function in his novel *Das Glasperlenspiel*, or *The Glass Bead Game*. The game after which the novel is named, is a quest for perfection, “a kind of synthesis of human learning in which themes, such as a musical phrase or a philosophical thought, are stated”.²⁰ To quote the central character Joseph Knecht, who expounds his understanding of the Game:

19 On *constructive* memory, see, e.g., Lindow 2014; also Schacter and Addis 2007.

20 See the anonymous book review in *Time Magazine*, 17.10.1949. In this context it would also be interesting to draw attention to Wittgenstein’s discussion of *Spiel* and *Sprachspiel* and the problems of defining their core zone (cf. also fn. 5 above): “Denken wir doch daran, in was für Fällen wir sagen, ein Spiel werde nach einer bestimmten Regel gespielt” [‘Let us recall that a game is to be played according to a certain rule’] (Wittgenstein 1984: 270). Few ideas are more important for Wittgenstein’s philosophy in his later period than the notion of *Spiel*. As he emphasizes (e.g. Wittgenstein 1984) the rules of a game are not absolutely fixed and hence can be altered (see section 1). But it would lead us too far to follow Wittgenstein’s discussion here.

“Das Spiel, wie ich es meine”, schrieb Knecht einmal an den Alt-Musikmeister, “umschließt nach absolvierter Meditation den Spieler so, wie die Oberfläche einer Kugel ihren Mittelpunkt umschließt, und entläßt ihn mit dem Gefühl, eine restlos symmetrische und harmonische Welt aus der zufälligen und wirren gelöst und in sich aufgenommen zu haben.” (Hesse 1995: 216).

“The Game as I conceive it,” Knecht once wrote to the former Music Master, “encompasses the player after the completion of meditation as the surface of a sphere encompasses its center, and leaves him with the feeling that he has extracted from the universe of accident and confusion a totally symmetrical and harmonious cosmos, and absorbed it into himself.” (Hesse 1987: 197).

In this sense, the Game embraces its players and places them at the center of a perfectly harmonious and symmetrical world, a characteristic which it evidently holds in common with board games such as *hnefatafl* and chess. It is noteworthy that the aura of the gaming gods in *Vǫlospá* is rehearsed on the pictorial rune-stone from Ockelbo. This rune-stone, likely from the 11th century, has not received much attention in the research literature on board games. However, as we shall see, this is not because it lacks significance to this field of study.

5 *Hnefatafl* on the Ockelbo rune-stone?

Hnefatafl, unlike chess, is an asymmetrical game with one king only. The king or *hnefi* (literally ‘fist’) wins by strategy, not by strength. As we have seen, this is not a straightforward war-game as it shares features of the category ‘hunt-game’ according to Murray’s classification (see section 3 above). There are several archaeological finds of game boards with a central hole and four corner holes that are likely to represent variants of *hnefatafl*, the famous Ballinderry board from Ireland and the stone fragment from Derrykeighan, in Ireland. Yet, while it seems very likely that several finds from the Viking Age, and even later times, represent *hnefatafl*, our earliest clear evidence of chess dates to the 1150s, in the form of the now famous Lewis chessmen.²¹

21 On the Lewis hoard, see section 6.

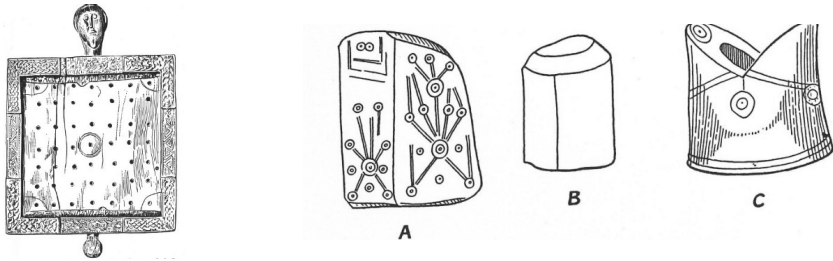

Figure 2: The Ballinderry game-board, National Museum of Ireland, and hnefatafl pieces, jet and bone, Great Britain, Warrington and Oxfordshire (Source: Murray 1952: 59–60)

An important case in point is as we have mentioned, the Ockelbo rune-stone from Gästrikland in Sweden. As is generally the case with rune-stones, dating and interpretation are interdependent, but it seems safe to state that the runic inscription and the drawings on the Ockelbo stone pertain to the end of the 11th century, rather than an earlier period (see especially Berger 1998: 279). The stone was destroyed together with the Ockelbo church in a fire in 1904. The present rune-stone is a copy made in 1932 after drawings by Karl Hjalmar Kempff and Brynolf Måhlén, which has since been erected outside the church.

The Ockelbo stone belongs to a group of rune-stones which depict imagery from the legend of Sigurðr Fáfnisbani, or, Sigurd the Dragonslayer. To this, Schück (1932) and later Ploss (1966) compared the Sigurd imagery on the Gök-stone (SÖ 327) and the Ramsund carvings (SÖ 101), both from Södermanland.²² Ploss (1966) dealt with historical and typological aspects of motifs connected with the general theme of Siegfried-Sigurd, the Dragonslayer. For our purposes, it merits particular mention that one of the images on the Ockelbo stone shows two gambling men with a drinking horn at a game board. It is eminently possible that both men are holding a drinking horn each, but the illustration (blueprint) is not sharp in this particular area of the stone (see figure 5 below and Källström 2016: 25, ill. 10–12). The Ockelbo stone is lost, but its pictorial de-

22 Ploss' work *Siegfried-Sigurd, der Drachenkämpfer* (1966) received overly positive comments by Kunstmann (1968). Most of the Sigurd stones belong to Uppland, Södermanland and Gästrikland: SÖ 40 Västerlång, U 1163 Drävle, GS 2 Österfärnebo, and GS 9 Årsunda; see Samnordisk runtextdatabas. On the Sigurd stones cf. Fuglesang (2005: 83–87) and Ney (2017).

sign and the runic inscription are preserved through Karl Hjalmar Kempff's and Brynolf Måhlén's blueprint from 1884 (on the history of the Ockelbo stone see Källström 2016: 20–29). Kempff (1885–86: 230–31) describes the rediscovery of the two parts of the rune stone in some detail:

Det var imellertid ej lätt att komma till stenen, ty bade hade K[yrko]h[erde] Nordlund, som ej länge varit där, aldrig sett stenen och visste sålunda ej hvar han kunde finnas [...]. Til sist funno vi imellertid de båda stenhalfvorna vände med ritningen inåt mot väggen i rummet bakom altaret. Med hjälp af folk fingo vi nu båda stenhalfvorna sammanlagda på golfvet i samma rum. Jeg hade tagit afklappningspapper och borste med mig. [...] Inom ett par timmar hade vi fullbordat det; men papperen voro ännu våta. Jag fick derföre lemna dem kvar åt Måhlén att taga reda på och medtaga, då han några dagar senare återvände till Gefle. Några dagar efter hade jag dem ock, och med dem ett nytt tillfälle att i ro och mak taga reda på Ockelbostenen.

'It was not easy, however, to get to the stone because Father Nordlund, who had not been in office there for a long time, never had seen the stone and hence did not know its location [...]. Finally we found the two parts of the stone in the room behind the altar with the carving facing the wall. With the support of other people we put the parts together on the church floor in the same room. I had taken with me blueprint paper and a brush. [...] Within a few hours we completed our task; but the sheets of paper were still wet. Therefore I had to leave them and give them to Måhlén to take care of them until his return to Gävle some days later. After some days I received them, and together with them a new occasion to study the Ockelbo stone at my leisure.' (Cited after Källström 2016, 24; translation M.S.)

Note that the four corners and the central field of the board on the Ockelbo stone are marked, the structure of a *hnefatafl*. The 11th century, to which the Ockelbo rune-stone most likely belongs, was a transitional period between the pagan and Christian religion. In this respect, the eddic poem *Vǫluspá*, which is generally dated to c. 1000 AD or slightly later, is a valuable point of comparison.²³

23 On the dating of *Vǫluspá*, see Edda (2014 I: 128–31).

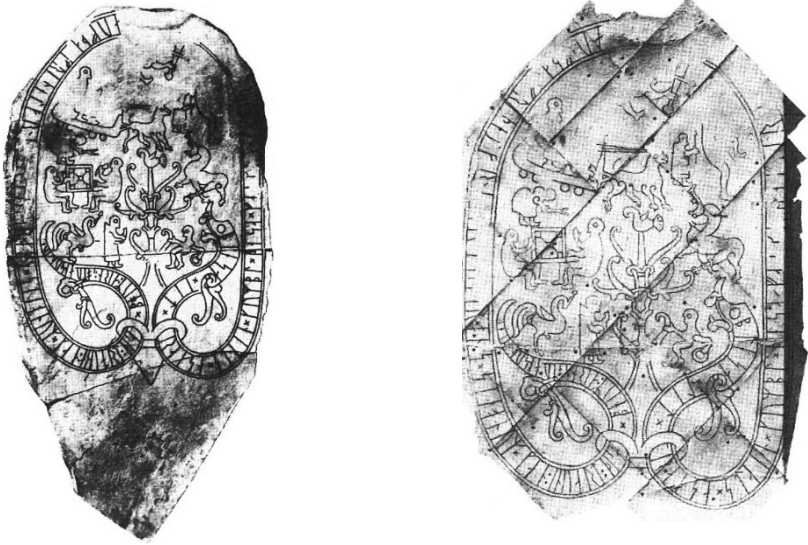

Figure 3: Ockelbo rune-stone, Gästrikland = GS 19, dating: late Viking Age (Source: K. Hj. Kempff 1887; carving reconstructed after Kempff's and Mählén's blueprint from 1884; cf. Källström 2016: 23)

The scene in question depicts two men playing a board game and cheering to each other with a drinking horn. It has the same aura of balance and harmony as *Vǫlospá*, stanza 8 and 60–62. Ockelbo may be inspired by the golden gaming pieces, or belong to a related tradition, but this is hard to determine. In his discussion of the Ockelbo stone, Ploss (1966: 101) focused on the gaming scene and suggested that it might reflect a ceremonial drinking oath. As he put it, “[b]esonders gelungen ist die Spielszene am Spieltisch, die möglicherweise einen Schwurtrunk darstellt”; [‘the scene at the game board, which possibly reflects a drinking oath, is particularly well-done’]. I have already argued that this type of game board is typically a *hnefatafl*. There are, at any rate, abundant archaeological finds of similar boards, each of them displaying the same orthogonal symmetry with five fields marked off.

Figure 4: Two men playing *hnefatafl*? Detail of the pictorial rune-stone from Ockelbo (GS 19)²⁴

6 The advent of chess in the North: the Lewis chessmen

So far we have been concerned with *hnefatafl*, for the most part, but we will turn now to the missing link in the history of chess in the North. The advent of chess is generally connected with the Lewis chessmen, a set of ninety-two, or ninety-three, pieces carved of walrus ivory, along with the belt-buckle of a bag that once contained them. The pieces were found in 1831, in a Hebridean sand dune exposed to the sea. The discovery of the hoard has spawned quite a number of tales and narratives, so that it is now difficult to distinguish between truth and myth.²⁵

Seventy-eight of these pieces were chessmen. These have since received due scholarly attention. These miniature sculptures are 10 cm high, at the maximum, and the general dating is to the late 12th century.²⁶

24 Picture credits: <https://medievalboardgames.files.wordpress.com/2010/06/gs_19_ockelbo_game> (accessed Dec. 13, 2016).

25 Brown (2015: 202–16) duly stresses this issue and addresses the Hebridean tales and narratives that relate to the Lewis hoard. Among these tales are “The house of the black woman” and “The cow and the elves”.

26 See, e.g., Stratford (1997: 47); McLees (1990: 58–9).

The Lewis chessmen form part of four or five incomplete sets, and it was possible to put together two complete sets from the seventy-eight pieces of the four or five incomplete sets that were found. Caldwell et al. (2009), among others, concluded that all or most of the pieces were fabricated at *one* workshop, which had a production site with several skilled craftsmen. Arguments in favour of a Scandinavian origin of the Lewis hoard have been supported by the discovery of similar pieces (most often fragments) in Trondheim, Bergen, Lund and Sønder Nærå in Denmark (see Figure 5).²⁷ All these pieces reveal striking iconographic similarities, and they belong to the 12th or early 13th centuries. The piece from Bergen, an unfinished knight, is dated to the period between 1170 and 1200, on stratigraphic grounds (Müller 1998: 602).

In the ruins of St. Olav's Church in Trondheim, the fragment of a chesspiece, representing the head and single shoulder of a queen, came to light in the 1980s. As with the Lewis pieces, the queen is holding her hand to her head, a gesture that possibly symbolizes the act of counselling (see Figure 5). It has to be admitted, however, that too little is known about this iconographic symbolism to make any confident interpretations. In County Meath in Ireland, another queen came to light in the first half of the 19th century which is of the same type as the Lewis Queens (see Figure 5). Moreover, in Lund, a fragment of a knight, made of walrus ivory in a similar style, was discovered among waste items of antler and bone in what, at the end of the 12th century, was probably a comb-maker's workshop (Murray 1913: 559-60).²⁸ It has been argued that all or most of these pieces were crafted at the same workshop, for which Trondheim would have been a favourable location.²⁹ In addition, three pieces of a rook, a knight and a bishop, dated around AD 1200, were found at Vreta Abbey, Linköping, in Östergötland. The rook which is shaped with 'protuberances' at both sides and a central hole, has a direct counterpart in a piece from Kiev.

In terms of Nordic art history and iconography, these chess pieces clearly testify to a wide cultural network involving Lewis – County

27 On the finds of chess pieces from Lund, Bergen and Sønder Nærå, see Müller (1998: 602). The piece from Sønder Nærå is depicted in Lindahl (1980: 161) with illustration.

28 See also Ferm and Tegnér (2005: 32, 34).

29 See, e.g., Taylor 1991; also Nedoma (2014: 244), with a research summary.

Meath – Trondheim – Bergen – Lund – Søndre Nærå – Vreta Abbey – Kiev, and to an impressive degree of Viking mobility within that network.³⁰ Thus, the history of the Lewis chessmen encompasses the whole sphere of Viking influence at a time when the North Atlantic and the Baltic Sea connected Norway, England, Shetland, Orkney, the Outer Hebrides, Scotland, Ireland, Iceland, Greenland and the Eastern World (see sections 7–9).

7 In search of production sites

The earliest interpreter of the Lewis chessmen was Frederic Madden, an avid antiquarian and manuscript keeper at the British Museum, who studied the pieces within a year of their discovery. Madden (1832: 271) believed the hoard was “of Norwegian or Icelandic workmanship”. As he argued, the Western Isles, the Isle of Lewis in particular, were a stop-over on the Icelanders’ trade route that ran through Orkney and Shetland on the way to Scandinavia. Moreover, Lewis was the House of the King of the Isles (Madden 1832: 269, 289–90). His main argument, though, was based on the representation of the rooks or ‘Warders’ “*biting their shields*” (Madden 1832: 271; his emphasis). In his view, “this was a characteristic of the Scandinavian *Berserkar* [sic], who were unarmed warriors subject to fits of madness on the eve of battle, under the influence of which they performed the most extraordinary feats” (Madden 1832: 271).³¹

Harold Murray later accepted Madden’s argument that “[t]he carving of the Rooks as warriors on foot *undoubtedly* points to Icelandic workmanship” (Murray 1913: 759; my emphasis). This ‘Icelandic theory’ was later revived by Fiske and a group of modern Icelanders, Guðmundur Þórarinnsson (2014), in particular. However, doubts about the ‘Icelandic theory’, or even the Scandinavian origin of the Lewis hoard, have been expressed by Caldwell at the National Museum of Scotland. As he stated in a radio interview, “There’s very little about the Lewis chessmen that

30 For further references, see Nedoma (2014: 255); also Müller 1998, with a focus on the continental evidence.

31 With several Old Icelandic references to *berserkr* and *berserksgangr*. Noreen (1932) lists the attestations of ON *berserkr* in the Old Norse – Old Icelandic literature.

you can pin down and say that's Scandinavian. What the Lewis chessmen are portraying is the contemporary kit" (Brown 2015: 199, 264).³² I will return, at a later point, to the issue as to what a *contemporary kit* may involve (see section 11). One of the main alternatives to the 'Icelandic theory' is the 'Hebridean theory'. However, few scholars have championed the idea that the Western Isles of Scotland and the Outer Hebrides were the site of a production team with such skills. Yet, in view of the Norse settlement on the Isle of Lewis and the Western Isles more generally, I regard this as a strong possibility. As for the place-name evidence, roughly 80 percent of the villages, farmyards and farmsteads on the Isle of Lewis are Norse-derived. Those in the close vicinity of the original location of the hoard are almost all Norse-based, though gaelicized, and hence, rendered in Gaelic orthography.³³ What is more, Jennings and Kruse (2009) have argued, in my view cogently, for a degree of Norse integration in the Scottish West and thus throw its status as a proper colony into question. The pottery finds pertaining to that time certainly support the notion of high-scale Norse presence and cultural integration on Lewis. As for the place-name evidence, *Mealasta*, for instance, stems from Old Norse *melr*, a 'sandy hill', or 'dune covered with bent grass', combined with the frequent place-name element *-staðir* (pl.), or 'homestead'.³⁴ Nearby is *Islavig*, from *Íslendingavík*, the 'Bay of the Icelanders', and *Mangersta*, from Old Norse *Mangarastaðir*, the 'Homestead of the merchants'.³⁵ Thus, it is in harmony with both the archaeological and linguistic evidence when Caldwell et al. (2009) propose that the Lewis chessmen were in fact in the possession of a Norse chieftain on Lewis, and that some pieces could have been used for games other than chess.

Advocates of the 'Norwegian theory', on the other hand, emphasize the evidence from Trondheim and Bergen which, as we have noted above, reveals striking similarities with the Lewis chessmen and the piece from County Meath, Ireland (see figure 5). New recent finds of 'abstract-Arabic' chess pieces from Tønsberg (made of antlers) add to this picture and

32 Caldwell, interviewed in Edinburgh, 16-11-2013.

33 On the Norse name evidence on the Western Isles, see in particular Oftedal 1954; Gammeltoft 2006; cf. also Kruse 2005; Cox 2007.

34 On the frequent sememe *melr*, see Hægstad and Torp (1997: 294).

35 Old Norse *mangari* is a 'small merchant, retailer', also in the negative sense 'haggler'; see Hægstad and Torp 1997: 286.

testify to the presence of earlier variants of chess in Scandinavia.³⁶ According to the Norwegian theory, it has been suggested that the Lewis hoard stems from the deposit of a Norwegian/Icelandic trader, or a ship sunk near the bay of Uig (Müller 1998: 602). As Murray (1913: 759, 762, note 8, with references) notes,

The tradition is to the effect that a shepherd employed by George Mor Mackenzie (who settled in Lewis, 1614–15) murdered a sailor, who had swum ashore from a wreck with the chessmen in a bag. The shepherd buried the bag in the sand, and never prospered afterwards.

One of the principle supports for a Norwegian origin of the Lewis chessmen is the fact that the Hebrides in the 12th century belonged to the kingdom of Norway. As we saw, it is a Norwegian Earl, Rognvaldr, residing in the nearby Orkney Islands, that praised the nine skills – one of them being *tafl* (see section 2). However, if Trondheim was the major production site, it seems a bit odd that there is no further evidence than the two fragmentary pieces of a king, from Folkebibliotekstomten, and a queen, from St. Olav's Church.

Nor can the possibility that Iceland is the origin be excluded. One basic argument is that Icelanders were engaging in ivory trade. After Madden (1832), the 'Icelandic theory' was supported, not least, by Williard Fiske, who crossed Iceland on horseback in 1879. Fiske, in his work, *Chess in Iceland*, collected numerous examples of the Icelanders' fondness for chess from medieval Icelandic literature, as well as from letters written more recently (Fiske 1905: e.g. 33, 36, 42). In 1627/1628, for instance, Fiske reports, an Icelandic priest, the Reverend Magnús Ólafsson, wrote that he had dispatched a set of Icelandic chessmen, accompanied by two Latin stanzas, to the Danish antiquarian Olaus Worm (Ole Worm) (Fiske 1905: 33). Fiske's now classic book, *Chess in Iceland*, was published posthumously, in 1905, but he never managed to present the second volume which was intended to contain, among other things, "notes on the carved chessmen and other chess objects found in the Museums of Scandinavia and England, commonly regarded as the productions of Icelandic workshops" (Fiske 1905: preface, p. VIII). Fiske (1905)

36 The recently found piece from Tønsberg is a knight; see <https://www.nrk.no/vestfold/kan-ha-tilhort-middelalderens-magnus-carlsen-1.13694032> (date of access: 20-09-2017).

makes no direct reference to the Lewis chessmen in the first volume. Recently, the Icelander Guðmundur Þórarinnsson (2014) revived the ‘Icelandic theory’ which, in addition to Frederic Madden and W. Fiske, had since been advocated by Harold Murray.³⁷ Interestingly, very few scholars have ever advocated the notion of a British origin.³⁸ By way of conclusion, it seems uncontroversial to state that the Lewis chessmen are Norse by origin, but in view of the existence of credible arguments for several other points of origin, the attempt to pinpoint a definite production site remains a matter of conjecture, whether in Norway, Iceland, Great Britain or, more broadly speaking, somewhere in Scandinavia as a whole.

Figure 5: Chess-pieces in northern Europe: figural versus abstract³⁹

37 On the Lewis chessmen, see Murray 1913: 758-61, with precise drawings.

38 But see Dalton (1909: 63-4) who ascribes the Lewis chessmen to the 12th century and identifies them as British carvings; see also Murray (1913: 759).

39 Picture credits: Müller (1998: 598). Ill. 1-7. Figural (non-abstract) chess-pieces. 1-4. Lewis chessmen: 1. a king, 2. a queen, 3. a bishop, 4. a knight (Murray 1913: 5-6). The Trondheim pieces: 5. King from Folkebibliotekstomten, 6. Queen from St.

8 Viking mobility and chess

It is reported that Knútr, King of England, Denmark and Norway, made a donation of two precious games of chess (in the Latin *duobus jocis scaccorum* ‘with two games of chess’) to the Abbey of Winchester where his relics were buried after his death (see Murray 1913: 404, 419; also 419, with note 5). This donation is presumably to be dated around 1016 AD whereas the Latin text only goes back to 1144 AD. On another occasion, chapter 75 of *Chronicon Abbatiae Ramesiensis*, or the *Ramsey Chronicle*, reports that King Knútr was in the habit of playing chess to relieve the weariness of long nights (Chronicon, ed. Macray 1886: 137):

Ipse [Aethericus episcopus; H.M.] [...] regem [Canutum; H.M.] adhuc tenerarum vel scaccorum ludo longioris taedia noctis relevantem invenit;

‘He [Bishop Aetheric; M.S.] [...] has found the King still relieving the tedium of a long night with a game of dice or chess.’

As Murray (1913: 419) notes, the composition of the *Ramsey Chronicle* is “certainly later than 1160, and probably [later] than 1170”. This means that the text lags about 150 years behind the reported event, with the result that we cannot set great store by this tradition, nor the one relating to King Haraldr harðráði. The donation of a walrus ivory chess set by Gunnar the Greenlander may be based on fiction or on fact.

Yet, as uncertain as these accounts may be, both these kings, as they appear in more reliable sources, exemplify the enormous mobility which characterised the Viking World at the time. King Haraldr, after having lost the battle of Stiklastaðir, took refuge in *Kanugarðr* or Kiev, and found protection with Jaroslav Vladimirovič, called the Wise.⁴⁰ Haraldr then fled to Byzantium, Old Norse *Miklagarðr*, and, along with 500 attendants, he participated in raids on Sicily, Greece and North-Africa.⁴¹

Olav’s Church (McLees 1990). 7. King from Harbrough, Humberside, Graveyard St. Margret (Kluge-Pinsker 1995). — 8–11. Abstract chess-pieces from Aachen, Ambo Heinrichs II.: king, bishop, knight, rook (Kluge-Pinsker 1995). — 12–14. Other gaming-pieces from Trondheim, Folkebibliotekstomten (McLees 1990).

⁴⁰ On King Harald’s biography, see Waßenhoven (2006: 202); Scheel (2015 I: 51–54 and 293–372 et passim).

⁴¹ On the literary sources, including the itineraries and the references in Old Norse sagas, see Scheel (2015 II: 1011–39 et passim).

In regard to the possibility of his familiarity with chess, it is noteworthy that Haraldr spent eight years in Byzantium, 1034–42 AD, and came back to Norway in 1045 AD. This was a perfect setting for direct or indirect contact with the chess game from the Muslim World, known to Vikings by the name of *Serkland* (*Særkland*).⁴² Another possible path of transmission of chess is through Southern Italy since the Saracens dominated it until 1000 AD, while Sicily remained Muslim another sixty years or more.⁴³ King Haraldr, at any rate, finally returned to Norway via the Rus', came to power and fell in the battle of Stamford Bridge 1066 AD (Scheel 2015 I: 31, 300; and 2015 II: 1011–16). Given this background, it is indeed likely that King Haraldr had knowledge of chess by the time he returned to Norway.

King Knútr the Great is connected with chess in three literary passages, two of which have already been addressed above.⁴⁴ The question is whether these passages are founded on fact. As *Knýtlinga saga*, Ch. 17, reports, Knútr travelled to Rome at Easter 1027 and exchanged gifts with the Pope and the newly enthroned Emperor, Konrad II. (Waßenhoven 2006: 86–7 and 221–22). Waßenhoven (2006: 72) also lists some fifty-seven Scandinavians who travelled to Rome in the period 1000–1250 AD. Therefore, King Knútr and King Haraldr are both likely to have been agents through whom the game of chess was spread to the Northern World.

9 All roads lead to Rome – or rather Byzantium?

The accounts of pilgrims, crusaders, merchants and other travellers demonstrate that the established route system from Scandinavia included multiple routes by both sea and land to Rome and to the Holy Land. The itineraries of pilgrims and other wayfarers demonstrate that a full-fledged route system led more or less directly from northern Germany via the

42 On the runic evidence (at least six certain instances), see Peterson (2007: 321), under *Særkland*.

43 Possible intercultural contacts and contact zones between Europeans and Muslims are discussed by Murray (1913: 405).

44 See, e.g., Murray (1913: 404, 419 and 443).

Swiss Alps to Rome (Springer 1975: 350).⁴⁵ The sources often distinguish between *inn vestri leið* and *inn eystri leið*, as do, for instance, chapters 158–9 of *Brennu-Njáls saga*. In the present context, it suffices to say that the distinctions between eastern and western routes vary widely from source to source, but that they all involve continental Europe and hence must not be conflated with the Eastern Route or *Austrleið* which went by way of the Rus'.⁴⁶ A good example of the wide array of possible routes available at the time is found in the twelfth-century itinerary named *Leiðarvísir*, which depicts a road system with several alternative routes to Rome. As Waßenhoven (2006: 79) notes,

Der *Leiðarvísir* scheint nicht nur *einen* Weg zu beschreiben, der von vielen Romreisenden benutzt wurde, sondern lässt ein Wegenetz europäischen Ausmaßes erkennen.

['The *Leiðarvísir* seems to depict not only *one* road, which was used by many travellers to Rome, but rather a road system of European scale.']

What seems particularly striking is that pilgrims, whether bishops or other wayfarers, often had an average travel speed, or marching pace, of more than 30 kilometers per day. In the year 1225, for instance, the pilgrim, Ketill, travelled from Niðarós to Rome within 45 days, and covered the distance between Rostock and Rome, via the Brenner pass, roughly 1400 kilometers, within 33 days. Springer (1975: 371), based on the information of several itineraries, arrives at an average travel speed of 42 kilometers per day. In this estimate, Springer confirms the findings of Ludwig (1897), almost a century earlier. These observations demonstrate, not only the reliability of the routes by which the Viking World maintained contact with Italy and the Middle East, but the rapidity at which ideas and practices could spread along these routes, whether by land or sea.

Thus, having established that knowledge of chess was possible in the North at quite an early date, we now face the final question of how chess actually arrived there. Murray (1913: 404–5) wisely stressed that “[w]e have no means of determining the exact place or places where chess first

45 See also Waßenhoven (2006: 74–91), with illustrations.

46 See for example the *Rómavegr* sketched by Waßenhoven (2006: 79).

became a European game”. European chess, I would argue, must have been shaped, over time, by multilateral cultural encounters in the different zones of contact which were sustained by the complex road system discussed above.⁴⁷ This being the case, it will be methodologically important to consider the way that various forms of direct and indirect cultural contact, made possible by this infrastructure, led to the reshaping of the chess game in the North, during the Viking Age. In my view, Vikings must have played a key-role in this cultural *and* linguistic encounter.

There are at least *two* major route systems which brought chess to the North: the Eastern Route and the Southern Route. Linder has argued that the traders of the Kievan Rus’ had already transferred chess to Northern Europe in the 9th and 10th centuries (Linder 1975: 52, 55–60).⁴⁸

On the whole, mainstream research stresses the importance of the continental route which led via Central Europe, i.e. the Iberian Peninsula and southern Italy, whereas it tones down the role that the Eastern Route might have played.⁴⁹ In my view, this continental European bias is partly due to the parsimony of *direct* archeological and literary evidence when it comes to the game of chess along the Eastern trade route. As a matter of fact, clear confirmatory evidence for the early introduction of chess in Russia is lacking before the 12th and 13th centuries. As Eales (1985: 48) puts it, “[t]he onus of proof still rests on those who want to suggest additional areas of reception.” But the argument is by no means far-fetched since the Rus’ shared a cultural identity and a cultural memory with their Scandinavian homeland.⁵⁰ This sense of community was maintained, in part, through subsequent Rus-Viking intermarriages and the resulting Russian-Scandinavian pedigrees.⁵¹ Characteristic items of elite Viking-age culture function as badges of identity and, I would add, as triggers of cultural memory. Compare the gaming gods in *Vǫlospá*, who enact

47 Among the plenitude of works on the history of chess in Medieval Europe see Golombek 1976, Eales 1985: 39–70, Vale 2001 and Wilkins 2002.

48 See also Müller (1998: 603).

49 See e.g. Eales 1985: 48, also Nedoma 2014. More positive about the Eastern route are, for instance, Holländer 1993: 392 and Plessow 2007: 19.

50 On the cultural memory of the Rus’, see Poole 2014. On the notion of Old Norse cultural memory see, e.g., Heslop 2014.

51 See, e.g., Scheel (2015 II: 1086–87), with reference to *Knýtlinga saga*, Ch. 88.

cultural memory (see section 4 above). As Duczko (2004: 228; my emphasis) notes,

The set of Danish pendants and the hoard of gold rings are testimony enough to the **living Norse culture** in Kiev. By contacts with the North the elite of Rus could obtain, and use, the main elements of the ideological and religious culture that was current in tenth century Scandinavia.

The Eastern Route, or *Austrleið*, ran via the Baltic Sea and the Volga trade route to Kiev and, from there, to Byzantium. The empire of the Rus', the Scandinavian settlement in Russia, was founded already 862 AD by Vikings from Svealand.⁵² It must have been a matter of course for Vikings and Scandinavian rulers to follow this route system once it was established in the early Viking Age. At any rate, the great importance of the Eastern Route is evident in the abundance of references in the sagas and runic inscriptions to *Garðar*, *Garðaríki* (Rus'), *Holmgarðr* (Novgorod), *Kænugarðr* (Kiev), and related place-names.⁵³ Runic graffitis from the Hagia Sophia Cathedral in Istanbul confirm that Vikings probably from different parts of Scandinavia stayed in Byzantium (see Svärdström 1970, Larsson 1989, also Knirk 1999: 26). Recently, Russian epigraphists in search of Cyrillic inscriptions discovered one of these runic inscriptions containing the typical carver formula: *N.N. (Arinbárðr) reist rúnar þessar* (older: *þā(r)si*) 'N.N. carved these runes.' (for detail see Melnikova 2016).

A case in point is the famous Alstad stone from Østre Toten (siglum N61–62), which bears two inscriptions, one being slightly younger than the other one. The younger Alstad inscription reports on a voyage to *Garðaríki*. It tells us that Þóraldr died around 1050 AD on his way to the Rus' in Vitaholm, probably close to the vicinity of Kiev.

There is other evidence for the importance of the Eastern Route in the form of 'autobiography'. A catalogue of deeds is presented by King Haraldr harðráði in his *Gamanvísur* ('Jesting Verses') in which he narrates his expeditons of c. 1043–44 AD to the East.

52 On the cultural importance of the Rus', see Pritsak 1981; Androshchuk 2008; moreover Duczko 2004.

53 On the runic evidence, see e.g. Peterson (2007: 312, 314, 322, 324), under *Garðar* (*Garðaríki*), *Holmgarðr*, *Ustaholmr*, and *Vitaholmr*. On the references in the sagas, see e.g. Waßenhoven 2006 and Scheel 2015 II.

Fundr var þess, at Þrændir
Þeir hófðu lið meira;
varð, sú s vér of gerðum,
víst errilig snerra.
skilðumk ungr við ungan
allvald í styr fallinn;
Þó lætr Gerðr í Gørðum
Gollhrings við mér skolla.

‘The encounter was such that Þrændir had more troops; the fight which we had was truly fierce. I parted, young, from the young overlord, fallen in battle; yet the Gerðr of the gold ring [lady] in Russia ridicules me.’ (Gade 2009: 35, 36).

This type of autobiographical discourse, often written in skaldic verse form, is a valuable source for the activities of the Rus’ far away from their homeland Scandinavia.⁵⁴ Further down this eastern road system from Novgorod and Kiev, by way of the Caspian Sea, was *Miklagarðr*, or Byzantium. Byzantium/Constantinople, the capital of the Eastern Roman Empire, was regarded as the link between East and West and, throughout the Viking World, as the centre of all sciences. As Shepard (2008: 510) states,

Byzantium, rather than Rus, seems to have been proverbial for its wealth in the eleventh-century Scandinavian world, and sagas’ claims for the riches brought back by Haraldr from ‘Micklegarth’ echo those of Adam of Bremen.⁵⁵

Byzantium, or Constantinople, the capital of the Byzantine Empire, was the largest and wealthiest city in Europe from the mid-5th century to the early 13th century (cf. Pounds 1979: 124). This center functioned as a cultural and religious melting pot not least from the Vikings’ point of view (Scheel 2015). Shepard concludes that the politico-cultural order of the Rus’ “engendered conditions facilitating exchanges of goods, albeit through multiple transactions in Rus’, between the Nordic and Mediterranean worlds on a scale not seen before” (Shepard 2008: 511). Until the 11th century, the Scandinavian presence along the trade route Staraja

54 For an overview over this type of autobiography, see Poole 2014.

55 With reference to Adam of Bremen (2000: 394).

Ladoga – Novgorod – Kiev and further to Byzantium, is clearly demonstrated by the archeological evidence, including, but not limited to, the remains of Kievan sites where Norse carvings and jewellery were produced. Norse jewellers, both Norwegian and Danish, were involved in the production of jewellery art, and there are traces of wood carvers' workshops.⁵⁶ Many of these archaeological finds, e.g. golden armrings and brooches, testify to the presence of “the elite culture of Viking-age Scandinavia, provided with a whole ideology that concerned both social hierarchy as well as religious manifestations” (Duczko 2004: 228). Thus, it is far from unexpected that Norse chess pieces from the 12th century came to light in the region of Kiev, and elsewhere in Ukraine (Müller 1998: 606).

10 Journeymen to the East and oriental imports

Thus, it would appear that the accounts of famous Vikings such as Haraldr harðráði, Sigurðr Jórsalafari and his protégé Kali Kolsson from Agder, the future Earl Rognvaldr of Orkney travelling to Miklagarðr are, in principle, quite credible. As I have argued, Arabs and Scandinavians had far-reaching cultural and mercantile contacts both via the Mediterranean and the Eastern Route. The Eastern Route to *Miklagarðr* is not, as we have seen, the only way that chess could have been brought to the Viking North, since both Arabs and Scandinavians had, at the time, far-reaching cultural and mercantile contacts via the Mediterranean as well. Sicily, as I mentioned, was ruled by Muslims in the 10th century. In addition to the evidence discussed above, some of the earliest archeological evidence of these links exists in the form of coinage: Cufic coins from the 700s in southern Norway, and *dinars* from the Seine in France, in 858 AD made their way to Øvre Eiker in Buskerud (NIyR II: 132–37; see also Mikkelsen 2008: 546–47). The stream of coins into Scandinavia started at the end of the eighth century and lasted until *c.* 1015 AD (see Hovén 1981). Moreover, thousands of *dirhams*, Arab silver coins, and other related items, feature in Viking Age, and early medieval, material contexts discovered throughout Scandinavia and Northern Europe.

56 On the Kievan production sites, see e.g. Duczko (2004: 226–28) and Capelle (1998: 561–63).

Weight systems and other technological innovations are also among the artefacts from the Arab world reaching Scandinavia during the Viking Age (Mikkelsen 2008: 547). These ‘oriental imports’ are all potentially interpretable as expressions of trade and cultural transfer. King Haraldr harðráði, for instance, had coins with him from Byzantium which were, in turn, used as models for the production of Scandinavian coins (Scheel 2015 I: 354–55).

The Southern Route which leads to Rome and further to Byzantium has been addressed already. 11th- and 12th-century itineraries such as the Icelandic *Leiðarvísir* highlight the Alpine route via Germany to Italy. These sources describe a full-fledged route system based on the old *Ró-mavegr*. As far as the Mediterranean Route is concerned, the terminology associated with chess seems to support the idea that Latin played an important role in the transfer of chess to the North.

However, as Matras noted as early as 1962, the long vowels of Old Norse *mát* and *skák* could have been derived directly from Persian (*esh-shāh māt* ‘the King is dead’) or Middle Low German (*schāh und māt*).⁵⁷ The Middle High German equivalent of this phrase is *schāh unde mat*. The form *mát* ‘mate’ with its long root-vowel is well preserved in Modern Icelandic and Faroese as opposed to Middle Lat. *mattus* and Old French *mat*, French *échech et mat* (cf. also French *mater* ‘destroy, kill’).⁵⁸ Middle Low German is separated from Old Saxon by a period in which no Low German records survive, the first Middle Low German texts dating from the beginning of the thirteenth century. This rather late date suggests that the Old Norse forms *mát* and *skák* (including the derived *ōn-* and *ijan-*verbs *skáka*, *skækja* ‘to take one of the opponent’s pieces according to the rules of chess’) are likely to stem from Persian-Arabic more or less directly with the supportive influence of German-Norse language contact; cf. MHG *schāch*, OHG *scāh* ‘robbery, plunder’ and MLG *schāken* ‘to take one of the opponent’s pieces’ (ON *skáka*, *skækja*). In these cases, contamination is likely indeed.⁵⁹ But the long root-vowel

57 On this and related matters of linguistic transfer, see especially Nedoma 2014. De Vries (1962: 480) suggests a transfer from Persian via Italian *scacco* and Low German *schāh*, *schāk*.

58 See Ásgeir Bl. Magnússon 1995: 608, under *mát* (2), also De Vries 1962: 380, under *mát* (2).

59 Kluge (1995: 708), without mentioning ON *skák*, *mát*, rejects the Persian origin of G *Schach* and *matt* as a random resemblance (“zufällige Ähnlichkeit”); he relates

ā is virtually absent in Latin, Italian, Old French (cf. Latin *mactare* ‘to kill’, French *mater*) and in many varieties of German (cf. MHG *mat* and the prefix derivation *er-matten* ‘to exhaust, tire’).⁶⁰ Hence, it is by no means impossible that the Norse forms *mát* and *skák* with their long root-vowels are interlexemes due to direct Arabic-Viking contacts as Matras suggested some 60 years ago. Another possible Arabism in Old Norse is the term *brókr* (Modern Icel. *brókur*, Far. *rókur*) ‘rook’ which has been deployed by Kali in a pun (see section 3). Again, a short root vowel is met in Old French *roc(k)*, *rok*, Italian *rocco*, Middle Latin *rochus*, from Latin *roculus*, Middle High German *roch*, and Middle Low German *roch*. The ultimate source of this lexeme is Persian *rukḥ*, *rokh*, the original meaning of which is ‘chariot’.⁶¹

Whatever the case, it seems to be certain that Vikings were a *primus motor* in the cultural and linguistic accommodation of chess in the West. The importance of Viking mobility via sea and land routes cannot be overrated, a conclusion which is supported by the fact that the Lewis chessmen are among the earliest figural (non-abstract) chess pieces that came to light in Europe, in contrast to the abstract-Arabic type (Müller 1998: 600–2, 605) (see Figure 5). However, this distinction between (earlier) Arabic non-figurative and (later) European figurative chess pieces is not an absolute one: early figurative Arabic pieces are in evidence, not least the famous chess set which until quite recently was known as ‘Charlemagne’s chessmen’ (the contemporary western emperor and King of the Franks who died in 814) which probably stem from Salerno and date to the 11th century (see Eales 1985: 20, 22).

11 Conclusion

While the exact origin of the Lewis chessman remains a debatable issue, Caldwell’s notion of a *contemporary kit* entails a shift of focus from workshop locations to the transfer and spread of technology through the

Modern German *Schach* directly to OFrench *eschac* ‘booty, robbery’ (cf. Middle High German *schāh* and Old High German *scāh* ‘robbery’).

60 See Kluge 1995: 545, under *matt*, and fn. 58–59.

61 See fn. 12 above. Cf. also OED 1610 [79], under *rook* (2), De Vries 1962: 259, under *brókr* (2).

Viking diaspora. As evidenced by the literary sources, a lot of Vikings, i.e. Norwegians, Icelanders, Danes, and Swedes, came to the *Austrvegr*, the regions southeast of the Baltic Sea. The Rus' obviously played an intermediary role in the transfer of chess to the North, much like continental Europe, Italy, Spain and Germany, in particular. It is therefore tempting to argue that, after the turn of the millennium, at least two basic European models of chess evolved which gradually interacted and merged: a *Norse* model, represented by the Lewis chessmen, and another model (or rather models), based on the mediation of chess through continental Europe: via Spain, Italy and Sicily, France, and Germany. Literary sources, such as the *Einsiedeln verses*, have already been mentioned. Judging both by the terminology used to describe the chessmen, and the shapes of the actual chess pieces, there were striking typological differences between these models.

The Old Norse variants of chess must have been largely influenced by their precursor, *hnefatafl*. Linguistically, there was at least one major difference between these two cultural zones: Old Norse culture was an orally-based memory culture, which accommodated Roman literacy in the wake of Christianization, c. 1050–1150 AD, whereas the Mediterranean and Central European cultures were ancient literate cultures, in which Latin was the *lingua franca*.⁶² The Roman alphabet is introduced rather late in the North in comparison to continental Europe and Anglo-Saxon England. In Norway, for example, the alphabet was enlisted to record the vernacular around 1100 AD, a process which occurred still later in Iceland (Schulte 2015, 103). The lesser influence of Latin in the North is, evidently, the reason for the differences in the relevant terminology, noted above; the long vowels of Old Norse *mát* and *skák* are incompatible with late Latin *mattus* (Latin *mactare* 'to kill') and *scacc(h)us* (cf. also the appendix on chess terminology in section 12).

Thus, when we turn back to a young nobleman like Kali Kolsson, it seems more likely than not that when he is said by the *Orkneyinga saga* to have boasted of knowing *tafl*, among the nine skills, this does indeed mean chess. Certainly, the journey he is reported to have taken through Europe and the Mediterranean to the Holy Land would have presented him with the opportunity to indulge in this aristocratic pastime, a conclusion which would similarly apply to King Haraldr harðráði and Knútr

62 On Norse memory culture, see e.g. Hermann et al. 2014.

the Great in the eleventh century. While there are no firm grounds to deem the famous chess scenes in the sagas as ‘historical’, direct contact with the Byzantine Empire and the Muslim World in the tenth and eleventh centuries are key factors.

12 Appendix: Terminological equations between Persian-Arabic, Latin, German and Old Norse

Modern English equivalent	Persian-Arabic term	Pre-1200 Latin term	German terms	Nordic terms
<i>king</i>	<i>shāh</i> ‘king’	<i>rex</i> ‘king’	<i>König</i>	ON <i>konungr</i>
<i>queen</i>	<i>firz</i> , <i>firzan</i> ‘vizir’ or ‘wise man’	1 <i>regina</i> ‘queen’ 2 <i>femina</i> ‘lady’ 3 <i>ferzia</i> ‘queened pawn’	<i>Dame</i>	ON <i>dróttning</i>
<i>bishop</i>	(<i>al-</i>) <i>fīl</i> ‘elephant’	1 <i>comes</i> ‘count’ or ‘companion’ 2 <i>senex, calvus</i> ‘old man’ or ‘counsellor’ 3 <i>Alphicus</i>	<i>Läufer</i>	ON <i>biskup(r)</i>
<i>knight</i>	<i>faras</i> ‘horse’	1 <i>eques</i> ‘rider, cavalry-man’ 2 <i>caballarius</i> ‘horseman’ 3 <i>miles</i> ‘knight’	<i>Springer</i>	ON <i>riddari</i> (earlier <i>riðari</i>)
<i>rook</i>	<i>rukh, rokh</i> ‘chariot’	1 <i>rochus</i> (MLat. <i>roccus</i> ‘rochet, ecclesiastical vestment’) 2 <i>marchio</i> ‘marquess’	<i>Turm</i>	ON <i>hrókr</i> (cf. fn. 12 above)
<i>pawn</i>	<i>baidaq</i> ‘foot-man’	<i>pedes</i> ‘foot-man’	<i>Bauer</i>	OIcel./Far. <i>peð</i>

Bibliography

Editions and Translations

Adam of Bremen. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. 2000. In: *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches*, Eds. Werner Trillmich and Rudolf Buchner. *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mit-*

- telalters, 11. 7th edition. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Brennu-Njáls saga*. 1954. Íslenzk Fornrit, 12. Ed. Einar Ólafur Sveinsson. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Chronicon Abbatiae Rameseiensis. A saeculo X. usque ad annum circiter 1200*. 4 volumes. 1886. Ed. W. Dunn Macray. London: Longman et al.
- Codex Einsidlensis* 319, pp. 298–99 and *Codex Einsidlensis* 365, pp. 95–94 [sic]. Einsiedeln manuscripts, Stiftsbibliothek Einsiedeln.
- Edda*. 1983. *Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern*. 1. Text. Ed. Hans Kuhn and Gustav Neckel. 5th edition. Heidelberg: Winter,. Germanische Bibliothek, Reihe 4.
- Edda*. 2014. *Eddukvæði. 1. Goðakvæði*. Ed. Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag. Íslenzk fornrit.
- GS [plus number of inscription]=*Gästriklands runinskrifter* 1981. Ed. Sven B.F. Jansson. Sveriges Runinskrifter, 15.1. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Hesse, Hermann. 1995 [1942]. *Das Glasperlenspiel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 1987. *The Glass Bead Game*. Translated by Theodore Ziolkowski. London: Picador.
- Kempff, Karl Hjalmar. 1885–86. *Anteckningsbok II*. In: *Hjalmar Kempffs samling*. Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek.
- Knýtlinga saga*. 1982. In: *Danakonunga sögur. Skjöldunga saga. Knýtlinga saga. Ágrip af sögu Danakonunga*, 91–321. Ed. Bjarni Guðnason. Íslenzk Fornrit, 35. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Linnaeus. 1811. [Carl von Linné]. *Lachesis Lapponica, or A Tour in Lappland*. 2 vols. Ed. James E. Smith. London: White and Cochrane.
- NlyR and N [plus number of inscription]. 1941– [continued]. *Norges Innskrifter med de yngre Runer*. 6 vols. Ed. Magnus Olsen et al. Norges Indskrifter indtil Reformationen, 2. Oslo: Dybwad,
- Orkneyinga saga*. 1965. Ed. Finnbogi Guðmundsson. Íslenzk Fornrit, 34. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Petrus Alfonsi*. 1969. *The Scholar's Guide. A translation of the twelfth-century Disciplina clericalis of Pedro Alfonso*. Trans. Jones, Joseph Ramon and John Esten Keller. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.

- Petrus Alfonsi*. 2000. *Pietro Alfonsi: Disciplina clericalis. Sapienza orientale e scuola delle novelle*. Ed. Cristiano Leone. Roma: Salerno.
- Poetry from the Kings' Sagas. II. From c. 1036 to c. 1300*. 2009. Ed. Kari Ellen Gade. *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages*, 2. Turnhout: Brepols.
- Samnordisk runtextdatabas*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 1997. <www.nordiska.uu.se and forskn/samnord.htm> (accessed Nov. 11, 2016).
- Saussure, Ferdinand de. 2011. *Course in General Linguistics. Ferdinand de Saussure*. Trans. by Wade Baskin. Ed. by Perry Meisel and Haun Saussy. New York: Columbia University Press.
- SÖ [plus number of inscription]: *Södermanlands runinskrifter*. Ed. Erik Brate and Elias Wessén. 2 vols. Stockholm: Norstedt, 1924–36. *Sveriges Runinskrifter*, 3.
- The Poetic Edda*. 2014. Trans. Carolyne Larrington. 2nd ed. Oxford World's Classics [1st ed. 1996]. Oxford: Oxford University Press.
- U [plus number of inscription]: *Upplands runinskrifter*. 1940–58. Ed. Wessén, Elias and Sven B.F. Jansson. 4 volumes. *Sveriges Runinskrifter*, 6–9. Stockholm: Norstedt.
- Wittgenstein, Ludwig. 1979. *Ludwig Wittgenstein and the Vienna Circle: Conversations recorded by Friedrich Waismann*. Ed. by Brian McGuinness et al. Oxford: Barnes, Noble Books.
- . 1984. *Philosophische Grammatik*. Ed. by Rush Rhees. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 1997. *Tractatus logico-philosophicus. Tagebücher 1914–1916. Philosophische Untersuchungen*. 11th edition. Frankfurt am Main: Suhrkamp,

Handbooks and Studies

- Androshchuk, Fjodor. 2008. “The Vikings in the East.” In: *The Viking World*, Ed. Stefan Brink. London: Routledge. 517–42.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1995. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Barber, Malcolm and Keith Bate. 2002. *The Templars: Selected sources translated and annotated by Malcolm Barber and Keith Bate*. Manchester: Manchester UP.
- Berger, F. 1998. “Das Spielbrett auf dem Stein von Ockelbo.” *Archäologische Informationen* 21 (2): 279–81.

- Blöndal, Sigfús. 1920–24. *Íslandsk-Dansk Ordbog and Íslensk-Dönsk Orðabók*. Reykjavík: Gutenberg.
- Brown, Nancy M. 2015. *Ivory Vikings. The mystery of the most famous chessmen in the world and the woman who made them*. New York: St. Martin' Press.
- Caldwell, David H. et al. 2009. "The Lewis hoard of gaming pieces: A re-examination of their context, meanings, discovery and manufacture." *Medieval Archaeology* 53: 155–203.
- Capelle, Torsten. 1998. "Eine skandinavische Holzschnitzerwerkstatt in Kiev." In: *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*, Ed. Anke Wesse: 561–63. Neumünster: Wachholtz.
- Cox, Richard A. 2007. "Notes on the Norse impact on Hebridean place-names." *The Journal of Scottish Name Studies* 1: 139–44.
- Crawford, B.E. 2004. "Harald Maddadson [Haraldr Maddaðarson], Earl of Caithness and Earl of Orkney (1133 and 4–1206)." In: *Oxford Dictionary of National Biography*, Eds. Henry C.G. Matthew and Brian Harrison. Oxford: Oxford UP. <www.oxforddnb.com and view and article and 49351> (accessed Nov. 11, 2016).
- Dalton, Ormonde M. 1909. *Catalogue of the Ivory Carvings of the Christian Era in the British Museum*. London: British Museum.
- Duczko, Wladyslaw. 2004. *Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden and Boston: Brill. The Northern World, 12.
- Eales, Richard. 1985. *Chess. The history of a game*. Glasgow: Hardinge Simpole.
- Ferm, Olle and Göran Tegnér. 2005. "The chess game in medieval Scandinavia." In: *Chess and Allegory in the Middle Ages. A collection of essays*, Eds. Olle Ferm and Volker Honemann. Sällskapet Runica et Mediævalia, 12. 30–35. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Finnur Jónsson. 1931. *Lexicon Poeticum Antiquae Linguae Septentrionalis. Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. 2nd edition. København: Møller.
- Fiske, D. Willard. 1905. *Chess in Iceland and in Icelandic Literature. With historical notes on other table-games*. Florence: The Florentine Typographical Society.

- Forster, Richard. 2004. “Schweizer Schachliteratur (1). Das Schachgedicht zu Einsiedeln (ca. 900-950).” *Schweizer Schachzeitschrift* 5: 16–17.
- Fritzner, Johan. 1886–96. *Ordbog over det gamle norske Sprog*. 3 vols. plus supplement to the 2nd edition. Kristiania: Den norske Forlagsforening.
- Fuglesang, Signe Horn. 2005. “Runesteinenes ikonografi.” *Hikuin* 32: 75–94.
- Gamer, Helena M. 1954. “The earliest evidence of chess in Western literature: The Einsiedeln verses.” *Speculum* 29: 734–50.
- Gammeltoft, Peder. 2006. “Scandinavian influence on Hebridean island names.” In: *Names through the Looking-Glass. Festschrift in Honour of Gillian Fellows-Jensen, July 5th 2006*, Eds. Peder Gammeltoft and Bent Jørgensen: 53–84. Copenhagen: Reitzel.
- Golombek, Harry. 1976. *A History of Chess*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Guðmundur G. Þórarinsson. 2014. *The Enigma of the Lewis Chessmen. The Icelandic theory*. 3rd edition. Reykjavík: Gallery Chess.
- Guðrún Nordal. 2001. *Tools of Literacy: The Role of Skaldic Verse in Icelandic Textual Culture of the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Toronto: University of Toronto Press.
- Hamel, A.G. van. 1934. “The Game of the Gods.” *Arkiv för Nordisk Filologi* 50: 218–42.
- Helmfrid, Sten. 2005. “Hnefatafl – the strategic board game of the Vikings. An overview of rules and variations of the game.” <<http://andandhem.bredband.net> and [b512479](http://b512479.and.net) and > (accessed Nov. 16, 2016).
- Hermann, Pernille et al. (eds.). 2014. *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture*, Acta Scandinavica 4. Turnhout: Brepols.
- Heslop, Kate. 2014. “Minni and the rhetoric of memory in eddic, skaldic, and runic texts.” In: *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture*, Eds. Pernille Hermann et al. Acta Scandinavica 4: 75–107. Turnhout: Brepols.
- Holländer, Hans. 1993. “Ein Spiel aus dem Osten.” In: *Die Begegnung des Westens mit dem Osten. Kongreßakten des 4. Symposions des Mediävistenverbandes in Köln, 1991*, Eds. Odilo Engels and Peter Schreiner: 389–416. Sigmaringen: Thorbecke.
- Hovdenak, Marit et al. 1986. *Nynorsk-ordboka. Definisjons- og rettskrivingsordbok*. Oslo: Det norske samlaget.

- Hovén, Bengt E. 1981. "On oriental coins in Scandinavia." In: *Viking Age Coinage in the Northern Lands*, vol. 2, Ed. Mark A. S. Blackburn and David M. Metcalf. International Series 122.: 119–28. Oxford: British Archeological Reports.
- Hægstad, Marius and Alf Torp. 1997. *Norrøn ordbok*. 4th revised edition by Leiv Heggstad, Finn Hødnebo and Erik Simensen. Oslo: Samlaget.
- Höskuldur Thráinsson et al. 2004. *Faroese. An overview and reference grammar*. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Jennings, Andrew and Arne Kruse. 2009. "One coast – three peoples: Names and ethnicity in the Scottish west during the early Viking period." In: *Scandinavian Scotland – Twenty Years After. The proceedings of a day conference held on 19th February 2007*. Ed. Alex Woolf. St. John's House Papers, 12: 75–102. St. Andrews: University of St. Andrews.
- Jesch, Judith. 2013. "Earl Rögnvaldr of Orkney, a poet of the Viking diaspora." *Journal of the North Atlantic*, Special vol. 4. 154–60.
- Källström, Magnus. 2016. "Sven och Åsmund ristade rätta runor. Runstenar i Gästrikland." I: *Från Gästrikland 2016. 'Fornsaker' och nyare företeelser*. 4–45. Gävle: Sveriges Hembygdsförbund.
- Kempff, Karl Hjalmar. 1887. "Bild- och runstenen i Ockelbo." In: *Redogörelse för allmänna läroverken i Gefle och Söderhamn under läsåret 1886–1887*. Gefle: Gefle-Posten.
- Kenny, Anthony. 2002. *Wittgenstein and the Vienna Circle*. Rev. ed. Malden: Blackwell.
- Kluge, Friedrich. 1995. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23rd ed. Berlin, New York: De Gruyter.
- Kluge-Pinsker, Antje. 1995. *Schachspiel und Trictrac in salischer Zeit. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreude in salischer Zeit*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien, 30. Sigmaringen: Thorbecke.
- Knirk, James E. 1999. "Runer i Hagia Sofia i Istanbul." *Nytt om Runer* 14: 26–27.
- Kristján Árnason. 2011. *The Phonology of Icelandic and Faroese*. Oxford: Oxford University Press.
- Kruse, Arne. 2005. "Explorers, raiders and settlers. The Norse impact upon Hebridean place-names." In: *Cultural Contacts in the North Atlantic Region. The evidence of names*. Eds. Peder Gammeltoft et al. 141–56. Lerwick: Norna.

- Kunstmann, John G. 1968. “Review of Emil Ploss, Siegfried–Sigurd. Der Drachenkämpfer.” *Speculum* 43: 377–78.
- Larsson, Mats G. 1989. “Nyfunna runor i Hagia Sofia”. *Fornvännen* 84: 12–14.
- Lindahl, F. 1980. “Spillelidenskab”. *Hikuin* 6: 153–62.
- Linder, Isaak M. 1975. *Šachmatny na Rusi*. Moskva: Nauka.
- Lindow, John. 2014. “Memory and Old Norse Mythology.” In: *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture*, Eds. Pernille Hermann et al. *Acta Scandinavica* 4: 41–57. Turnhout: Brepols.
- Ludwig, Friedrich. 1897. *Untersuchungen über die Reise- und Marschgeschwindigkeit im XII. und XIII. Jahrhundert*. Berlin: Königliche Hofbuchdruckerei.
- Madden, Frederic. 1832. “Historical remarks on the introduction of the game of chess into Europe, and of the ancient chessmen discovered in the Isle of Lewis. Communicated to the Society of Antiquaries by Frederic Madden in a Letter to Henry Ellis.” *Archeologia* 24: 203–91.
- Matras, Christian. 1962. “Finna, peð og bekkur.” *Fróðskaparrit* 11: 26–33.
- McLees, Christopher. 1990. *Games People Played. Gaming-pieces, boards and dice from excavations in the medieval town of Trondheim, Norway*. In: *Fortiden i Trondheim Bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser*, 24. Trondheim: Riksantikvaren.
- Meľnikova, Elena A. 2016. “A new runic inscription from Hagia Sophia Cathedral in Istanbul.” *Futhark* 7: 101–10.
- Mikkelsen, Egil. 2008. “The Vikings and Islam.” In: *The Viking World*. Ed. Stefan Brink: 543–49. London: Routledge.
- Müller, Ulrich. 1998. “Der König in der Fremde – Schach und Hnefatafl.” In: *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*, Ed. Anke Wesse: 561–63. Neumünster: Wachholtz.
- Murray, Harold J.R. 1913. *A History of Chess*. Oxford: Clarendon Press.
- . 1952. *A History of Board-Games other than Chess*. Oxford: Clarendon Press.
- Nedoma, Robert. 2014. “Die Schachterminologie des Altwestnordischen und der Transfer des Schachspiels nach Skandinavien.” In: *Sport und Spiel bei den Germanen. Nordeuropa von der römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter*, Ed. Matthias Teichert. *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 88: 29–85. Berlin and Boston: De Gruyter.

- Ney, Agneta. 2017. *Bland ormar och drakar*. Lund: Nordic Academic Press.
- Noreen, Erik. 1932. "Ordet bärsärk". *Arkiv för nordisk filologi* 48: 242–54.
- OED= *The Compact Oxford English Dictionary*. 2nd edition. Prepared by J.A. Simpson & E.S.C. Weiner. Complete text reproduced micro-biographically. Oxford: Oxford University Press (1st edition 1989).
- Oftedal, Magne. 1954. "The village names of Lewis in the Outer Hebrides." *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 17: 363–409.
- Peterson, Lena. 2007. *Nordisk runnamnlexikon*. 5th revised edition. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Plessow, Oliver. 2005. "What the Artefacts Tell. Medieval Chess Pieces and the Interpretation of the Social Connotations of the Game of Chess." In: *The Mediation of Symbol in Late Medieval and Early Modern Times. Medien der Symbolik in Spätmittelalter und früherer Neuzeit*. Eds: Rudolf Suntrup et al. Medieval to Early Modern Culture. Kultureller Wandel vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit, 5: 109–41. Frankfurt am Main: Lang.
- Ploss, Emil E. 1966. *Siegfried–Sigurd, der Drachenkämpfer. Untersuchungen zur germanisch-deutschen Heldensage. Zugleich ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des alteuropäischen Erzählgutes*. Beihefte der Bonner Jahrbücher, 17. Köln and Graz: Böhlau.
- Poole, Russell. 2014. "Autobiographical Memory in Medieval Scandinavia and amongst the Kievan Rus'." In: *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture*. Eds. Pernille Hermann et al. Acta Scandinavica 4: 109–29. Turnhout: Brepols.
- Pounds, Norman J.G. 1979. *An Historical Geography of Europe, 1500–1840*. Cambridge: Cambridge UP.
- Pritsak, Omeljan. 1981. *The Origin of Rus, vol. 1. Old Scandinavian sources other than the sagas*. Havard: Havard UP.
- Schacter, Daniel L. and Donna Rose Addis. 2007. "Constructive memory: The ghosts of past and future." *Nature* 445: 27.
- Scheel, Roland. 2015. *Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen*. 2 vols. Historische Semantik, 23. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Schück, Henrik. 1932. "Två Sigurdristningar." *Fornvännen* 27: 257–65.
- Schulte, Michael. 2015. "Runology and Historical Sociolinguistics: On runic writing and its social history in the first millennium." *Journal of Historical Sociolinguistics* 1.1: 87–110.

- . (Forthc.): “Memory in Linguistics and Philology. Disciplines, Traditions and Perspectives.” In: *Pre-Modern Nordic Memory Studies. An interdisciplinary handbook*. Eds. Jürg Glauser et al. Berlin: De Gruyter.
- Shepard, Jonathan. 2008. “The Viking Rus and Byzantium.” In: *The Viking World*, Ed. Stefan Brink. London: Routledge: 496–516.
- Simpson, J.A. and E.S.C. Weiner. 1987. *The Compact Oxford English Dictionary*. 2nd ed. Complete text reproduced micrographically. Oxford: Oxford UP.
- Springer, Otto. 1975. “Mittelalterliche Pilgerwege von Skandinavien nach Rom.” In: Otto Springer: *Arbeiten zur germanischen Philologie und zur Literatur des Mittelalters*: 338–72. München: Fink.
- Stratford, Neil. 1997. *The Lewis Chessmen and the Enigma of the Hoard*. London: British Museum Press.
- Svärdström, Elisabeth. 1970. “Runorna i Hagia Sofia.” *Fornvännen* 65: 247–49.
- Taylor, Michael. 1991. *The Lewis Chessmen*. London: British Museum Press.
- Upton-Ward, Judith M. 1992. *The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar*. Ipswich: Boydell Press.
- Vale, Malcolm 2001. *The Princely Court. Medieval Courts and Culture in North-West Europe 1270–1380*. Oxford: Oxford University Press.
- Vries, Jan de. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. 2nd edition. Leiden: Brill.
- Waßenhoven, Dominik. 2006. *Skandinavier unterwegs in Europa (1000–1250). Untersuchungen zu Mobilität und Kulturtransfer auf prosographischer Grundlage*. Berlin: Akademie Verlag. Europa im Mittelalter, 8.
- Wilkins, Sally E.D. 2002. *Sports and Games of Medieval Cultures*. Westport and Connecticut: Greenwood.

Sammendrag

Forholdet mellom sjakkspillet og dets forløper *hnefatafl* er innfløkt, og vanligvis blir disse to brettspill i norrøne kilder omtalt med ett begrep: *tafl*. Eddadiktet *Völuspá* og den forholdsvis lite kjente Ockelborunesteinen fra Sverige (antakelig fra det 11. årh.) kaster lys over disse

MICHAEL SCHULTE

kulturhistoriske sammenhengene. Artikkelen tar utgangspunkt i Jarl Rognvalds velkjente strofe om hans ni ferdigheter, og det argumenteres for at jarlen faktisk mente *skáktafl* da han refererte til *tafl*, og at tradisjonen for *skák* har vært rik på Jarl Rognvalds tid. Men først og fremst brukes sjakkbrikkene fra Lewis og andre funn i denne argumentasjonen for å belyse et velfungerende kontaktnettverk mellom Norden, Storbritannia, Sentraleuropa, Middelhavet, Russland og videre til Kiev og Det bysantinske riket (dvs. Østromerriket mellom 395 og 1453). Det virker rimelig at kjennskapen til sjakk har spredd seg nordover til Skandinavia både gjennom en Middelhavsroute via Den iberiske halvøya (Pyrenéhalvøya) og Sør-Italia/Sicilia nordover til Nordvesteuropa og samtidig gjennom en østlig rute fra Miklagard og nordover til Skandinavia gjennom Russland og Baltikum. Med andre ord, det fantes et omfattende veisystem som innbefattet både *Austrleið* og *Vestrleið*. I dette bidraget vektlegges den østlige veien ikke minst på grunn av selve sjakkterminologien: gno. *mát* og *skák* kan tolkes som arabismer uten direkte latinsk formidling.

Michael Schulte

University of Agder

Department of Nordic and Media Studies

P.O. Box 422

NO-4604 Kristiansand

Michael.schulte@uia.no

Styrking og svekking av genussemantikk – ei diakron drøfting av (in)animathet ved pannekakesetninger og anaforisk den

Av Hans-Olav Enger og Tor Arne Haugen*

Artikkelen handler om styrking og svekking av genussemantikk i skandinaviske, med hovedvekt på norsk. Det argumenteres for at både såkalt pannekakekongruens, som i setninger av typen *pannekaker er godt* og *vodka er sunt* på den ene sida, og innføring av anaforisk *den* på den andre, kan knyttes til styrking av trekk i det semantiske kjernesystemet for genus. Nærmere bestemt ser begge fenomenene ut til å være knyttet til individueringens graden til de aktuelle referentene, og dermed til animathetshierarkiet. Ved konstruksjoner med pannekakekongruens og deres motstykker med tradisjonell kongruens er det grader av akseptabilitet, og denne korrelerer blant annet med subjektets individueringens grad. Synkron gradualitet er som ventet ved et språklig fenomen som har oppstått forholdsvis nylig. Utviklinga av konstruksjonen i skandinavisk innebærer både resematisering og desematisering. Utviklinga skjer både internt i NP-er og NP-eksternt, noe som styrker en hypotese om at kongruens innafor og utafor NP er nærskyldte fenomener.¹

* *Merknad fra redaksjonen:* Første versjon av artikkelen ble sendt inn mens Torodd Kinn var redaktør for *Maal og Minne*. Det er også Kinn som har hatt redaktøransvaret for artikkelen videre.

1 Vi takker publikum ved 22. Arbeitstagung der deutschsprachigen Skandinavistik (Köln, september 2015) og den sjette dansk-norske konferansen i historisk språkvitenskap (Lysebu, Oslo, januar 2016) for nyttige kommentarer og innvendinger. Likeså takker vi Ingebjørg Tonne og Urd Vindenes for nyttige kommentarer til en tidlig versjon av manuskriptet, og Jenny Audring (Leiden) og Grev Corbett (Guildford) for mange av ideene i avsnitt 5. Sist, men ikke minst, takker vi en anonym konsulent og redaktør Torodd Kinn for god hjelp.

1 Innledning

1.1 *Emnet*

Med pannekakesetninger forstår vi eksempler som 1–3, der et predikativt adjektiv i nøytrum entall tilsynelatende ikke kongruerer med et subjekt i flertall (1) eller et subjekt i et annet genus enn nøytrum i entall (2–3):

- 1) Pannekaker er godt
- 2) En ny landbruksminister hadde ikke vært så dumt
- 3) Vodka er sunt

Eksempel 2 er av en noe annen type enn 1 og 3, blant annet fordi 1 og 3 er “nakne” substantivfraser, noe som knapt er mulig i eksempel 2. Men eksempler av alle tre typer har blitt brukt i diskusjonen om pannekakesetninger.

I pannekakesetninger oppviser subjektet oftest lav grad av individuering – eller mer presist spesifisitet; derfor er substantivfrasen ofte “naken”. Subjektet betegner ofte en masse, et abstrakt eller en prosess, altså entiteter som er langt nede på animathetshierarkiet (se 1.3 nedafor). Verbalet er gjerne et kopula, og adjektivet som fungerer som predikativ, er gjerne vurderende. Disse trekkene er ikke til stede ved alle pannekakesetninger, men dette er beskrivelse nok for øyeblikket.

Setninger som 1–3 har blitt behandlet på mange ulike vis (jf. f.eks. Widmark 1966, Faarlund 1977, Braunmüller 2000, Corbett 2006, Wechsler 2013, Enger 2004b, 2013, Josefsson 2009, 2014a og b, Eriksson 2010, Haugen og Enger 2014, Corbett og Fedden 2016). Det er enighet om at pannekakesetninger er forholdsvis nye, historisk sett (jf. 1.4 nedafor).

I nyere litteratur blir pannekakesetninger i regelen betraktet som kongruens (med unntak for Eriksson 2010: 63), sjøl om det hersker uenighet om hvordan kongruensen skal beskrives nærmere, for eksempel som semantisk (Wechsler 2013, Haugen og Enger 2014) eller som syntaktisk (Josefsson 2014a). En del vil nok oppfatte det som uvanlig å regne med kongruens her, liksom ved pronomen, men vi står i en lang tradisjon når vi gjør det. Aasen (1965: 117) sier “Hankjønnsordene kunne ombyttes med det Ord ‘han’, Hunkjønnsordene med ‘ho’ (hun), og Intekjønnsordene med ‘det’; desuden adskilles Kjønneene ogsaa ved den Artikel som Ordene

kunne forbindes med, nemlig: ‘ein’ for Hankjøn, ‘ei’ for Hunkjøn og ‘eit’ for Intetkjøn.” Her regner altså Aasen pronomen som kjennetegn for genus og manifestasjon av kongruens, for så vidt helt i tråd med Corbett (1991, 2006). Og Widmark (1966: 111) mener at “om anaforisk pronomen får betraktas som ett utslag av substantivets inneboende genus, finns det inget skäl till att ge *gott* [i en pannekakesetning] en annan förklaring” (jf. Enger 2004b, 2013).

I tråd med en del nyere forskning (f.eks. Enger 2004b, Corbett 2006, Haugen og Enger 2014, Corbett og Fedden 2016) antar vi at animathets-hierarkiet og kongruenshierarkiet er relevante for pannekakesetninger. Vi presenterer disse hierarkiene i avsnitt 1.3.

Både resemantisering og desemantisering er gjerne involvert i den historiske utviklinga av genussystemer, jf. Wurzel (1986), Corbett (1991). I avsnitt 4 argumenterer vi for at dette også er relevante stikkord for framveksten av pannekakekonstruksjonene i skandinavisk (jf. også Josefsson 2014b om semantisk styrking), og at framveksten delvis kan betraktes som grammatikalisering (jf. også Enger 2004a).

Pannekakekongruens i norsk innebærer som nevnt predikativt adjektiv i nøytrum singular i tilfeller der substantivet i utgangspunktet skulle tilsi et annet genus/numerus. På denne måten blir det en tradisjonelt har sett som et sentralt drag ved semantikken til nøytrum i skandinavisk (jf. 1.2 nedafor), nemlig ‘ikke-individuert’, eller med andre ord ‘masse’, tydeligere markert i systemet. Dermed har vi her å gjøre med en kontrast langt nede i animathetshierarkiet, nemlig mellom avgrensede ting og uavgrensede masser. Et annet fenomen som innebærer styrking av genussemantikk, er framveksten av *den* som anaforisk personlig pronomen. I bokmål heter det typisk *jenta – hun*, men *boka – den*, dvs. at det typisk skilles mellom animate og inanimate referenter. Her får vi dermed også en forsterket animathetskontrast, men lenger oppe i hierarkiet. Det som også er felles for de to innovasjonene, er at resemantiseringa skjer nedafor i hierarkiet, ved at referenter lenger ned i hierarkiet blir tydeligere kontrastert mot referenter lenger opp. Slik resemantisering innebærer typisk flere valg i det grammatiske systemet, og vi skal se på noen interessante kontraster i neste del.

1.2 To undervurderte kontraster

Først skal vi sammenligne 1–3 med 4–6, som oppviser “vanlig” kongruensmønster:

- 4) (?) Pannekaker er gode
- 5) En ny landbruksminister hadde ikke vært så dum
- 6) *Vodka er sunn

Ettersom nøytrumskongruensen i pannekakesetningene som sagt representerer en innovasjon, er det kommet opp ei kontrastmulighet ved 1 mot 4. Derimot foreligger det knapt noe valg mellom 3 og 6. Etter vårt skjønn er 6 uakseptabel. Forskjellen på 3/6 på den ene sida og 1/4, 2/5 på den andre er interessant.² Innafor den tilnærminga vi skal holde oss til, skyldes skilnaden ulike grammatiske eller semantiske egenskaper ved de ulike subjektene eller ved adjektivene, og kanskje er det ikke helt samme konstruksjon. (Haugen og Enger 2014 regner for eksempel med flere litt ulike pannekakekonstruksjoner.) Forskjellen har uansett ikke fått mye omtale før, så hva skyldes den?

Ettersom pannekakesetningene, med nøytrum på predikativet i 1–3, representerer en innovasjon, må det at setning 6, med tradisjonell kongruens, er bortimot umulig, være enda en innovasjon (jf. også avsnitt 4 nedafor). Mens 3 vs. 6 oppviser en klar kontrast i akseptabilitet, er 1 vs. 4 intrikat. Det er ikke uten videre klart om 4 er en akseptabel setning i moderne norsk. Vi har spurt noen kolleger, og det er litt varierende oppfatninger. For femti år siden kalte Widmark (1966: 96) *Ärtor är goda* – som i prinsippet svarer til 4 – ”kanske endast teoretiskt existerande” i svensk. Hun mente eksempelet var ”tänkbart i ett enda fall, nämligen om man förtär var ärtor för sig”. Kanskje gjelder det også for norsk:

- 7) a. Bare de spises enkeltvis med blåbærsyltetøy, så kan da pannekaker være gode
- b. ? Spist enkeltvis med blåbærsyltetøy er da pannekaker godt

7a er etter vårt skjønn utvilsomt akseptabel, og det taler for at 4 kan passere. 7b er derimot i beste fall tvilsom. Kontrasten mellom 7a og 7b tyder på at nøytrumskongruensen kan indikere at den egenskapen predikativet betegner, ikke er fordelt over enkeltindivider, slik at for eksempel egen-

2 I et generativt rammeverk *kunne* denne forskjellen for eksempel implisere at 3 ikke hadde samme syntaktiske struktur som 1 og 2. Rett nok behøver ikke et generativt rammeverk lede fram til denne konklusjonen; Josefsson (2009, 2014a) ser ut til å regne alle tre slag som eksempler på en og samme konstruksjon (som hun betegner Constr Prop).

skapen å være god er distribuert mer over enkeltindividene i 4 enn i 1. I den grad en kan tale om en fellesbetydning for genus i skandinavisk, er nøytrum som nevnt tradisjonelt regnet som genus for det uavgrensede, det ikke-individuerte (jf. f. eks. Widmark 1966: 104f., Heltoft 2001: 72), for stoffer og masser. (Tanken kan illustreres ved eksempler som *noe* vs. *noen*, *det onde* vs. *den onde*.)

I konstruksjonsgrammatikk antar en gjerne at synonymiunnngåelse er relevant for syntaks, at skilnad i form indikerer skilnad i betydning (Goldberg 1995: 3). Da blir det tilsynelatende fraværet av kontrast i 1 vs. 4 ei utfordring, men om resonnementet vårt omkring 1, 4 og 7a stemmer, er dette problemet løst.

Ei mulig innvending vi har fått her, er at kanskje 7c også kunne passere:

7) c. ? Bare den drikkes i små glass, så er da vodka sunn

Etter vårt skjønn er 7c mer marginal enn 7a, men i slike tilfeller er det unektelig vanskelig å vurdere akseptabilitet uavhengig av hva forskeren ønsker seg, og det kan være greit å ty til korpus.

En åpenbar skilnad mellom 1 og 3 er at subjektet i 1 (*pannekaker*) er i flertall, subjektet i 3 (*vodka*) er et massesubstantiv. Dette stemmer også med Widmarks idé om at flertallskongruens tilsier at egenskapen er distribuert over hvert "individ".

Vi har tatt noen få tilfeldige søk i Nowac-korpuset, med noen få tilfeldige massesubstantiver og substantiver i flertall. Vi har søkt på substantivet fulgt av *er*. De fleste treffene blir nødvendigvis irrelevante. Likevel er det verdt å nevne at *poteter er* gav 151 treff, hvorav fire med 'vanlig' kongruens på adjektivet (*vanskelige, kjedelige, kule* [sic!], *billige*), sjøl om det også fantes mange pannekake-eksempler (*dårlig, godt til fårrikål, greit, dyrt*). Til sammenligning gav *laks er* 296 treff, derav ingen med vanlig kongruens, unntatt der hvor et foranstilt adjektiv spesifiserte substantivfrasen nærmere (*colaposjert laks er like god enten den serveres kald eller varm, norsk laks er like god som irsk og skotsk laks*). Slike eksempler tilfredsstiller ikke kravet fra avsnitt 1.1 om lav grad av individuering/spesifisitet. Det kan dermed se ut til at subjekter i flertall i større grad åpner for variasjon i kongruens enn det subjekter som er massesubstantiver, gjør.³

3 Her kan det innvendes at *laks* ikke primært er et massesubstantiv. Men skillet mellom

I samme retning peker det at av 99 treff på *bonning er* fins det klare pannekake-eksempler (*godt, dyrt, kjempegodt, fint*), men ingen med vanlig kongruens (unntatt der hvor subjektet er spesifisert nærmere), mens av 98 treff på *pølser er* finner vi faktisk ett med vanlig kongruens (*ekle*), noe som jo støtter at eksempel 4 ikke er fullstendig uakseptabelt.

For oss er poenget uansett den relative skilnaden i akseptabilitet mellom 4 og 6. Nøytrumskongruens virker mer konvensjonelt – og altså kanskje til og med som det eneste rette – når subjektet er et massesubstantiv, enn når det er i flertall.

En lignende kontrast har vi i valg mellom *han/hun* og *den* som anaforisk personlig pronomen. En hengiven hundeeier vil for eksempel kunne si at *hunden, han skal til dyrlegen i dag*, mens andre i andre kontekster vil kunne si *hunden, den løp bortover veien*. Det vil her være et spørsmål om opplevd animathet og individueringegrad.

1.3 To hierarkier⁴

Animathethierarkiet er relevant for mange språklige fenomener (se f.eks. Comrie 1989, Sasse 1993, Corbett 2000, Croft 1990, Næss 2007, Nessel og Enger 2011, Dolberg 2014). Hierarkiet fins i mange litt ulike versjoner og under ulike navn, som *figure-ground hierarchy* og *individuation hierarchy*. De ulike betegnelsene gjenspeiler at hierarkiet ikke egentlig kan reduseres til “bare” animathet (kontrasten mellom det levende og det ikke-levende). Det er flere beslektede og interagerende faktorer involvert, blant annet animathet, bestemthet, individuering, “topic-worthiness”, abstrakthet og saliens (jf. Comrie 1989: 185–200, Croft 1990: 112). Figur 1 viser en svært enkel versjon av hierarkiet:

Ordet/frasen betegner	Eksempel
Mennesker	<i>gutt</i>
Dyr	<i>hest</i>
Avgrensede objekter	<i>telefon</i>
Abstrakter og masser	<i>grammatikk, vodka</i>

Figur 1: Animathethierarkiet, forenklet.

tellelig og utellelig er uansett vrient, idet tellelige jo kan bli brukt som utellelige og omvendt (jf. Corbett 2000: 78–83). Ofte blir iallfall *laks* brukt som utellelig, også i de eksemplene vi har sett på. Om ordet *laks* regnes som primært tellelig, blir vel også funnet fra Nowac enda mer slående.

4 Framstillinga her trekker veksler på Nessel og Enger (2011).

gruenshierarkiet, er dermed at predikative adjektiver lettere kan få en ny (semantisk/referensiell) genusverdi enn attributive (jf. Dolberg 2014: 363), og dette stemmer fint for norske attributive og predikative adjektiver, jamfør 8a og b:

- 8) a. Vodka er godt/*god
- b. Ivan foretrekker god/*godt vodka

1.4 Datering

Denne artikkelen handler for det meste om rekonstruerte språksteg, ikke egentlig om språkhistorie slik den viser seg i tekster. Likevel kan vi flytte dateringa for oppkomsten av pannekakesetninger iallfall et halvt århundre bakover. Faarlund (1977: 248) mente de første belagte eksemplene på pannekakekonstruksjoner i skandinavisk var “from around the turn of the century”, og Josefsson (2014b: 75) har oppsummert forskningen slik:

The introduction of pancake sentences in Swedish is fairly recent. According to Wellander (1949: 184) the construction was introduced at the beginning of the 1900s. We have no reasons to doubt that this observation is correct [...] If one looks in contexts in older texts where the pancake construction would be expected, it is not there.

Nye søkemuligheter har åpnet for nye funn. Vi har foretatt noen søk i norske og svenske korpus (Norsk Ordboks korpus, den svenske Språkbanken og – usystematisk – i Bokhylla.no). Her er eksempler fra det svenske *Aftonbladet* på 1850-tallet (9) og 1830-tallet (10):

- 9) man kunde tillämpa Holbergs filosofiska
 anmärkning att mjölgröt är södt men för mycket mjölgröt skadar mag
 en
- 10) att katastrof vore liktydigt med tilldragelse

Eksempel 11 er fra *Fedrabeimen* for 1878, mens eksempel 12 er fra *Norske Ordsprog* (Aasen 1856):

- 11) Store Talar og lange Ordkast er godt til sitt Bruk
- 12) Julefrost og Kyndesmess Tøyr er godt paa Garden som tolv Lass Høy

I *Norsk Ordbog* regner Aasen *tøyr* 'tøvær' som maskulinum, så kongruensen i 12 kan neppe skyldes siste konjunkt, og den rimeligste tolkinga blir da at 12 er en pannekakesetning. Ettersom 12 ifølge Aasen er et ordtak, er eksempelet neppe flunkende nytt i 1856, og dermed virker det ikke urimelig å anta at kongruensmønsteret fantes som ei mulighet midt på 1800-tallet, både i svensk og norsk.

Vi har ikke noe nytt å si om oppkomsten av pronomenet *den*, men ifølge Davidson (1990) tar det skiftet til rundt 1500 i svensk, altså veldig mye tidligere enn pannekakekonstruksjonene. I noen former for norsk kommer åpenbart pannekakekonstruksjonene først, ettersom *den* vel er på frammarsj, men ennå ikke allment som personlig pronomen.

1.5 Plan videre

Resten av artikkelen er bygd opp som følger. Vi ser først på sammenhengen mellom innføringa av pannekakesetninger og innføringa av det anaforiske pronomenet *den* (avsnitt 2). Begge innovasjonene kan sies å medføre at kategorien genus blir semantisk styrket eller resemantisert NP-eksternt. Et nærliggende spørsmål er om resemantisering alltid er NP-ekstern (avsnitt 3), men det er nok ikke tilfellet. Vi argumenterer mot et skarpt skille mellom NP-ekstern og NP-intern kongruens (3.2). Vi forsøker så å plassere innovasjonene i en diakron sammenheng, delvis som re- og desemantisering, delvis som grammatikalisering nedafra (avsnitt 4), og vi spekulerer på hvorfor resemantisering fins (5).

2 Pannekakesetninger og *den*

Pannekakesetninger fins i fastlandsskandinavisk, men verken i islandsk eller færøysk. I skandinavisk språkhistorie har det vært en tendens til å betone at genus blir redusert, bygd ned. Det er riktig, men det er ikke hele historia. Når pannekakesetningene blir mulige, oppstår en kontrast mellom for eksempel 1 og 4. Om denne kontrasten er genus (jf. 1.1), har det oppstått en ny mulighet for genuskontrast i setningen.⁵

5 Også Josefsson (2009, 2014a) ser pannekakesetninger som genus, men for henne er det her tale om en helt annen type genus enn den vi finner ved determinativ framfor substantiv, jf. avsnitt 3.2. Liksom Teleman (1987) regner hun her med to genussystemer som egentlig ikke har noe med hverandre å gjøre (men som interagerer). For Faarlund (1977) er pannekakesetninger egentlig ikke genus i det hele.

Når skandinavisk får pannekakesetninger, innebærer det et brudd med “the Canonical Gender Principle”, formulert av Corbett og Fedden (2016: 495, 503): “In a canonical gender system, each noun has a single gender value.” Substantivet *vodka* er for eksempel et maskulinum ved at ubestemt determinativ (artikkel) er *en*, men når *vodka* kan ta et predikativ i nøytrum (som i eksempel 3), har dette substantivet ikke lenger “a single gender value”.

Pannekakesetningene bryter også med et par andre kjennetegn ved “kanonisk” kongruens (jf. også 3.2). Ifølge Corbett og Fedden (2016) er kanonisk kongruens redundant, ikke informativ. Kontrasten mellom 2 og 5 er klart meningsbærende. Ifølge Corbett og Fedden er kanonisk kongruens NP-intern, men pannekakekongruens er NP-ekstern.

Ved kontrastene i 2 vs. 5 og 1. vs. 4 ovafor blir individuering og animathet tydeligere uttrykt enn før, og det er en klar sammenheng mellom individuering og det Langacker (2008) kaller virtuell referanse, som vil si at vi viser til tenkte referenter, som i *Jeg har lyst på en mercedes*. Et massesubstantiv vil i regelen ha en mer virtuell referent enn et tellelig substantiv, fordi vi ikke så lett kan vise til spesifikke tilfeller av et massesubstantiv. Vi kan for eksempel observere *et hus bygd av tre*, men *tre* som materiale har bare virtuell, tenkt referanse. Et massesubstantiv mangler avgrensning i rom, noe som også er typisk for subjektsreferentene i pannekakekonstruksjoner. (Tellelige substantiver vil oftere forekomme i ubestemt flertall i pannekakesetninger, nettopp fordi ubestemt flertall er uavgrenset.)

Slik er det en sammenheng mellom ‘virtualitet’ og ‘masse’, og dermed mellom virtualitet og (in)animathet. Animathet er relevant for skandinavisk genus også før pannekakesetningene oppstår; når de oppstår, blir animathet mer relevant, og vi taler om semantisk styrking – for eksempel er en kontrast mellom 2 og 5 blitt mulig.

Animathet er en sentral faktor for alle genussystemer (Corbett 1991, Dahl 2000), og det er nokså vanlig tverrspråklig med ulike kongruensregler for animater og øvrige substantiver (Barlow 1999: 192). Når det skandinaviske genussystemet “forsterkes”, ved at det kommer til uttrykk der det før ikke kunne (ved predikative adjektiver), er det verdt å merke seg at det er animathet bakom, og ikke en hvilken som helst kategori.

Forskjellen mellom animat og inanimat kommer tydeligere til uttrykk også ved en annen innovasjon i skandinavisk, nemlig innføring av *den* som anaforisk personlig pronomen mot eldre *han/ho*. Ved denne innova-

sjonen blir også forskjellen mellom animat og inanimat tydeligere uttrykt. Jmfør *boka, ho – jenta, ho* mot *boka, den – jenta, ho*. Kontrasten mellom *ho* og *den* er knyttet til animathet.

I en studie av innføringa av *den* i svensk finner Davidson (1990) at også abstrakt/konkret og bestemt/ubestemt er relevante faktorer; dette er faktorer som gjerne knyttes til animatheshierarkiet (jf. 1.3). Konkreter kan være animate, mens abstrakter vanskelig kan være det.⁶ Det abstrakte er sjeldnere avgrenset og sjeldnere i forgrunnen. Davidson nevner også romslig eller psykologisk nærhet, og om vi godtar at saliens også er involvert i animatheshierarkiet (Comrie 1989: 199), synes det klart at også nærhet kan kobles til animatheshierarkiet, ettersom det gjerne er en sammenheng mellom det nære og det saliente.

Når *den* blir innført som anaforisk personlig pronomen i skandinaviske, er det ikke tale om genus som reduseres, tvert om er endringa fra tre anaforiske pronomen til fire. Liksom ved pannekakesetningene blir det altså flere genusdistinksjoner enn før. Dette er vist i tabell 1, der klassisk nynorsk får representere et stadium før innovasjonen, dansk etter.

Klassisk nynorsk	Dansk
Boka – ho	Bogen – den
Dama – ho	Damen – hun
Mannen – han	Manden – han
Bilen – han	Bilen – den
Huset – det	Huset – det

Tabell 1: Før og etter innovasjonen *den*.

Tabell 2 viser hvordan utbredelsen av pannekakesetninger og av anaforisk *den* kan kombineres på ulike vis:

6 I sin studie av genusendringer i engelsk sier også Dolberg (2014: 407) at “Abstractness has the opposite effect of animacy”.

	Norrønt, færøysk, islandsk	Klassisk nynorsk, bergensmål	Eldre nysvensk	Dansk, svensk, bokmål
Har pannekakesetninger	Nei	Ja	Nei	Ja
Har <i>den</i> som pers. pron.	Nei	Nei	Ja	Ja

Tabell 2: Utbredelsen av pannekakesetninger og av anaforisk *den*.

Når pannekakesetningene blir innført i skandinavisk, blir forskjellen mellom animater og inanimater tydeligere avmerket enn før. Kongruensmønstrene blir mer ulike. Det samme gjelder for innføringa av *den*. Dette er semantisk styrking, NP-eksternt.

3 Semantisk styrking utafor NP – og inni

3.1 Semantisk styrking

Wurzel (1986: 92) betonte at semantisk styrking ville skje NP-eksternt, semantisk bleiking NP-internt. Det stemmer med eksemplene så langt; de illustrerer at animathet blir tydeligere på bekostning av “rein/automatisk” grammatikk, og de gjelder utafor NP-ens grenser. Mens nynorsk *han* bare forteller at antesedenten er et maskulinum, forteller dansk *den* ikke bare at antesedenten er av ‘felleskjønn’, men også at antesedenten er inanimat, *han* at antesedenten er animat.⁷

Vi finner mange eksempler på resemantisering i genussystemer utenom Norden, både i germansk (se særlig Siemund 2002, 2008, De Vogelaer og De Sutter 2011) og utafor (f.eks. Corbett og Fedden 2016). I nederlandsk ser den dominerende tendensen i resemantisering ut til å være at nøytrumspronomen blir tatt i bruk for å vise til ikke-nøytrums substantiver, særlig om disse substantivene betegner masser, ifølge De

7 Et annet eksempel på resemantisering NP-eksternt finner vi kanskje i genussystemet ved pronomen. Syrett (2002: 722) sier oppkomsten av de særnordiske *hann*, *honn* (jf. de meget ulike tyske *er*, *sie*) kan ha vært “a Nordic innovation designed to reinforce the distinction between ‘real’ and ‘grammatical’ gender”.

Vogelaer og De Sutter (2011: 204), og parallellen til skandinavisk virker klar.

Wurzel var inspirert av Lehmann (1982) i å trekke et skarpt skille mellom NP-intern og NP-ekstern kongruens. Corbett (2006: 141f.) vil nødig trekke skillet like skarpt. Det fins skandinaviske data som kan støtte Corbetts standpunkt, i form av forholdsvis nye eksempler på semantisk styrking NP-internt. Typen i 13 er solid belagt i dansk, mens den typen vi finner i 14, er perifert belagt i norsk (jf. Enger 2015):

- 13) Hvad med det vodka som er tilbage i flasken?
 (trass i at *vodka* normalt er felleskjønn i dansk)
- 14) Der sitter ei lærer
 (trass i at *lærer* normalt er hankjønn i bokmål)

Etter Hansen og Heltoft (2011: 231–32) er det i dansk en mulig distinksjon som i 15–16:

- 15) den cement vs. det cement
- 16) en lækker pølse vs. noget lækkert pølse

Hansen og Heltoft betegner disse eksemplene som “frit genus”. (Motsetningen er “styret genus”, der det altså ikke er noe valg.) Hansen og Heltoft (2011: 232) kobler kontrasten i eksempler som 15 og 16 til individuering og tellelighet; de sier “endelsen på *-t* betyder ‘ikke-individueret, ikke-tællelig’ og at “endelsen *-n* modsætningsvis kan angive ‘individueret, tællelig’”. Individuering og tellelighet er faktorer som gjerne blir koblet til animathetshierarkiet (jf. avsnitt 1.3), som altså etter vårt syn har med pannekakekongruens å gjøre.

Både i det norske og det danske tilfellet er det tale om semantisk styrking NP-internt. Mens den danske innovasjonen (13, 15, 16) forsterker trekket ‘masse’, som er koblet til animathet, er den norske innovasjonen i 14 relatert til sexus. Ettersom animathet og sexus er nær forbundet, er dette ikke noen veldig vesentlig forskjell. Både animathet og sexus hører til “kjernesemantikken” bakom genuskategorien (jf. Corbett 1991, Dahl 2000), og de henger i hop (bare animater har sexus).

Historisk endring åpner altså for å sette spørsmålsteget ved ideen om at vi bare skulle vente semantisk bleiking NP-internt, og kan se ut til å støtte Corbetts skepsis mot et skarpt skille mellom NP-intern og NP-

ekstern kongruens. Dette kan kanskje virke trivielt; en del forskere har jo argumentert for at diakron endring generelt (og grammatikalisering spesielt) fører til spørsmålstejn ved tradisjonelt skarpe skiller (f.eks. deLancey 2004: 1591f.). Helt trivielt er dette likevel ikke.

3.2 Kontra et skarpt skille mellom NP-intern og NP-ekstern kongruens

Ideen om at genus NP-internt er ‘meningsløst’, ‘uten betydning’, er nemlig ganske utbredt, av forståelige årsaker. Ingen vil hevde at skandinavisk genus er uten betydning så lenge diskusjonen handler om genus ved pronomen, men for genus som viser seg ved determinativet (“den foranstilte artikkelen”), altså nettopp NP-internt, ligger ideen nær (jf. f.eks. Telemann 1987 og Josefsson 2009, 2013, 2014a). Det er imidlertid ikke bare diakrone argumenter mot et slikt syn. Det fins også synkrone argumenter; noen er lagt fram andre steder (Enger 2013, Haugen og Enger 2014). Her skal vi føye til noen nye; det første har å gjøre med homonyme substantiver som har ulikt genus; det fins noen slike i norsk (og svensk og dansk):

17) *en fyr* (‘mannsperson’) vs. *et fyr* (‘fyrhus, lykt’)

18) *en heis* (‘elevator’) vs. *et heis* (‘en mengde som heises på en gang’)

Det kan virke rimelig å si at forma på determinativet (og eventuelle adjektiver) bare reflekterer det leksikalske genuset til substantivet. Da følger det at opposisjonen mellom *en* og *et* i *en fyr* vs. *et fyr* ikke har noen betydning. Det kan også virke rimelig; problemet er at en da har endt opp med å hevde at det som faktisk lar seg iaktta, både av talere og av lingvister, det har ikke betydning, enda kontrasten mellom *en fyr* og *et fyr* er observerbar.⁸ Omvendt hevder en også at det som ikke kan iakttas (kontrasten mellom det leksikalsk inherente genuset i *fyr* og *fyr*), det er det som har betydning. Dette er etter vårt syn et uholdbart standpunkt. I tillegg til dette konseptuelle problemet medfører standpunktet et problem av mer empirisk art. Bobrova (2013) har nemlig vist at genusforskjellen i eksempler som *en fyr – et fyr*, *en heis – et heis* korrelerer med animathet og individuering. Bobrova har samlet slike “minimale par” fra *Bokmålsordboka*; hun analyserer dem semantisk, og hun finner en

8 Her er vi inspirert av resonnementer fra diskusjonen om kvantitet i skandinavisk (jf. Kristoffersen 1992: 190) og fra diskusjonen om morfemet (jf. Matthews 1974: 118f).

korrelasjon mellom genus på den ene sida og animathet og individuering på den andre. Kort sagt finner hun at (blant annet) de semantiske kategoriene ‘dyr’, ‘menneske’, ‘plante’, ‘individualisert ting’ har en statistisk signifikant korrelasjon med maskulinum/femininum, mens (blant annet) de semantiske kategoriene ‘kollektiv’, ‘handling’, ‘stoff’, ‘kortvarig prosess’ og ‘abstrakt’ oppviser en tilsvarende signifikant korrelasjon med nøytrum (Bobrova 2013: 79–80 *et passim*). Disse korrelasjonene blir bestyrket ved psykolingvistisk testing (Bobrova 2013, kap. 7).

Det er altså samme semantikk bakom genusdistinksjoner NP-internt som ved personlige pronomen – sjøl om semantikken unektelig oftere spiller en rolle for pronomen.⁹ Dersom NP-intern og NP-ekstern kongruens virkelig var fundamentalt forskjellige, skulle det faktisk ikke være noen grunn til korrelasjonen; at det er samme semantiske skillet ved *en fyr* vs. *et fyr* som ved *han* mot *det*, blir da bare et sammentreff. Et sammentreff som imidlertid holder for en stor del av de minimale parene i norsk, ifølge Bobrova, som altså har undersøkt de 434 homofonparene *Bokmålsordboka* kan oppvise.

Faktisk er denne typen overlegninger et av Corbetts (2006: 21f.) grunnleggende argumenter mot å ekskludere relasjonen mellom anaforisk pronomen og antesedent fra annen kongruens: “canonical agreement and antecedent–anaphor relations are often based on the same features.”

Noe av bakgrunnen for å skjelne mellom genus ved pronomen og genus for øvrig er vel at det kan se ut som genus ved pronomen er helt meningsfullt, mens andre typer genus – særlig da innafor substantivfrasen – er helt meningsløse. Imidlertid er valget mellom *den* og *det* som kongruerende pronomen åpenbart ikke basert utelukkende på betydning.

Dessuten gjengir ingen grammatiske kategorier virkeligheta objektivt. Dette gjelder også for pronominalt genus, også i et språk som engelsk, der pronomenbruken gjerne blir sett som svært så logisk. Dolberg (2014: 31 og 243) sier at

saying it is the referent’s sex determining the noun’s gender is an oversimplification. In fact, it is the sex of the referent as conceptualised by the speaker/speech community: the overwhelming majority of animal species

9 Se også Langackers (2008: 188) argumentasjon for at kongruens ikke er betydningsløst. Dolberg (2014: 26) sier at “asserting gender to be non-functional or meaningless is simply untenable”.

consists of male and female, yet this is reflected in the language only in a tiny minority of cases [...]

The “anthropocentric perspective” [...] is not limited to the conceptualization of sexedness, but extends to animacy [...] grass [...] or yeast [...] is normally not seen as animate even though it clearly is alive

Pronominalt genus i et språk som engelsk hviler dermed, iallfall delvis, på konvensjonalitet, liksom leksikalsk genus i skandinavisk gjør det. Bruken av *she* om skip er også et argument for at pronominalt genus har med konvensjon å gjøre også i engelsk.

Kort sagt: Tanken om at NP-intern kongruens er av en fundamentalt annen type enn pronomenkongruens (Josefsson 2009, 2014a, Telemann 1987, Papazian 1978 og svært mange andre), den bør oppgis. Visst er det en klar forskjell mellom NP-intern og NP-ekstern kongruens, for semantikken er mye mindre tydelig ved den førstnevnte, men det er snarere tale om en gradsforskjell enn en vesensforskjell (jf. Corbett 2006).

4 Den diakrone sammenhengen

4.1 Stegvis utvikling

Den historiske utviklinga må ha gjennomgått et steg der pannekakekongruens var ett av to alternativer, også om subjektet var et massesubstantiv uten adledd, jf. det tenkte forløpet i 19a, b:

- 19) a. pannekaker er gode > pannekaker er gode/godt > pannekaker er godt/(?)gode
- b. vodka er sunn > vodka er sunn/sunt > vodka er ?sunn/sunt > vodka er sunt/*sunn

Første del av endringa, der det innføres ei valgmulighet, innebærer semantisk styrking (jf. Josefsson 2014b) og økte valgmuligheter. Den endringa kan også kalles fornyelse eller resemantisering (jf. avsnitt 2 og 3.1).¹⁰ Nøytrum ved predikativet går fra å signalisere ‘kontrolløren er et

10 Norde (2009: 228) ser resemantisering som “the defining characteristic of de-grammation”, men hun mener ikke at det er et tilstrekkelig kriterium, og det er neppe

nøytrumsord' til å signalisere 'kontrolløren er et nøytrumsord eller en massebetegnelse eller et abstrakt'.

Når valgmuligheter svekkes, som i overgangen fra *vodka er sunn/sunt* til *vodka er sunt/*sunn*, er det ikke tale om semantisk styrking lenger. I det øyeblikket *vodka er sunt* ikke kontrasterer mot *vodka er sunn*, er betydningen av nøytrumskongruensen svekket.

Grammatikalisering er gjerne forbundet med semantisk bleiking, desementisering (jf. Lehmann 1985). Det er når genus sprer seg på bekostning av animathet og sexus, når meningsbærende valg blir gjort automatiske og underlagt obligatorikk, at vi mener det kan være tale om grammatikalisering. En overgang fra semantisk kongruens til syntaktisk kongruens kan i tråd med Lehmann (1982, 2016) betraktes som grammatikalisering. Lehmann (1982: 241) mente nemlig at all kongruens inne i substantivfrasen er grammatisk (et syn vi altså har argumentert mot i avsnitt 3.2), mens kongruens utafor substantivfrasen kan være semantisk, så kongruens "inne i" substantivfrasen er etter hans syn mer grammatikalisert enn utafor. Lehmann (2016: 11) hevder også at grammatikalisering er relatert til automatisering. Det er uten tvil en høyere grad av automatikk ved kongruens mellom determinativ og substantiv enn mellom substantivfrase og pronomen. Til støtte for dette kan det for eksempel nevnes at nordmenn kan komme i tvil om *politiet* skal vises til som *det* eller *de*, men neppe om det skal hete *det politiet* eller *de politiet*.

At ei utvikling fra semantisk til syntaktisk kongruens kan regnes som grammatikalisering, kan forklares videre med tre av Lehmanns (1982, 1985) kriterier for grammatikalisering, nemlig desementisering, økt obligatorikk og redusert variabilitet. Disse kriteriene er ikke fullstendig uavhengige av hverandre, men de stemmer iallfall godt på ei utvikling fra semantisk til syntaktisk kongruens.¹¹ Den innovasjonen som finner sted når "vanlig" (tradisjonell) kongruens blir utelukket, kan vi altså regne som grammatikalisering.

Nøytrum inngår fortsatt i vanlig kongruens, akkurat som predikativ gjør. Resementiseringa er altså knyttet til visse konstruksjoner. Med andre ord: Den resementiseringa av nøytrum som har foregått i første

andre argumenter for å tale om degrammatikalisering her. Det er ikke slik at predikativet eller nøytrum har mistet en grammatisk funksjon.

11 Kongruenshierarkiet, som er sentralt for vår analyse, kan etter vårt syn nok også relateres til begrepet grammatikalisering, i den forstand at det handler om grad av obligatorikk, av "tetthet", ved grammatiske relasjoner.

steg av 19a,b, er konstruksjonsspesifikk. Nøytrum har blitt resemantisert i tilknytning til predikativer som kombineres med visse subjekter, nemlig de med massebetydning, og visse adjektiver (se nærmere Haugen og Enger 2014). I eksempler som (3) samsvarer den semantiske strukturen til subjektet – *vodka* – med kjernebetydningen til nøytrum, ‘uavgrenset masse’. Himmelmann (2004: 31) mener at “the unit to which grammaticalization properly applies are *constructions*, not isolated lexical items”. Det er nokså åpenbart at en ikke kan tale om grammatikalisering av *godt* eller *sunt*. Obligatorisk pannekakekongruens har vi bare fått ved subjekter i form av utelleglige substantiv uten adledd (inkludert verbalsubstantiv og abstrakter), altså ved visse kombinasjoner av subjekter og predikativ (se 4.2 nedafor).

For noen av dagens talere ser likevel endringene ut til å ha gått lenger. Mens vi altså avviser 6 (*vodka er sunn*), har vi ikke noen vansker med å godta

20) russisk vodka er sunn (ev. sunt)

At maskulinum går bra på predikativet i 20, henger etter alt å dømme sammen med individueringsgrad (spesifisitet).

Synkron variabilitet er som ventet ved et språklig fenomen som forholdsvis nylig har oppstått ved grammatikalisering. Noen yngre kolleger vil bare godta nøytrum også i eksempler som 20. Det ville ikke være overraskende om utviklinga videre skulle gå den vegen, men for øyeblikket er det iallfall rikelig med korpusbelegg på vanlig kongruens i slike eksempler.

En ny konstruksjon vokser fram med pannekakesetningene. Inventaret av konstruksjoner utvides altså. En definisjon på grammatikalisering kunne være at grammatikken, forstått som inventaret av grammatiske konstruksjoner, utvides. Himmelmann (2004: 31) mener som sagt at konstruksjoner kan utsettes for grammatikalisering, Gisborne (2011: 161) mener at konstruksjoner kan utsettes for diakrone prosesser som iallfall ligner veldig på grammatikalisering. Norrønt hadde ikke pannekakekonstruksjoner; det har moderne skandinavisk.

4.2 Fra botnen av hierarkiet

Pannekakesetningene kan altså plasseres i en større sammenheng diakront sett. Det danske tilfellet *det vodka*, *det cement* (13, 15) handler som sagt om masse, det norske *ei lærer* (14) om sexus. Begge er tilfeller av semantisk styrking, ut fra kjernesemantikken (jf. avsnitt 3).

I den danske endringa (*det vodka*) har vi å gjøre med ei nokså vidtrekkende endring, ikke bare ved at den manifesterer seg NP-internt, men også ved at et massesubstantiv kan få nøytrum også når massen er avgrenset. (Det virker iallfall rimelig å forstå *det vodka som er tilbake i flasken* i 13 som en avgrenset mengde.) Dette finner vi ikke ved pannekakesetninger; et massesubstantiv som *vodka* er nøytrum i norsk bare når det vises til en uavgrenset mengde:

- 21) Vodka er godt (Uavgrenset masse)
- 22) Vodkaen er god (Enhet avgrenset i kvalitet eller gjennom beholder)
- 23) Noen vodkaer er gode (Flertall med individuerte enheter avgrenset i kvalitet eller gjennom beholder)
- 24) Noen vodkaer er godt om kvelden (Flertall der enhetene har lav grad av individuering)
- 25) Vodkaene er gode (Flertall med avgrenset mengde enheter, der enhetene er avgrenset i kvalitet eller gjennom beholder)

Utviklinga innebærer som nevnt både resemantisering og desemantisering. Diakront kan pannekakesetningene – i det øyeblikket nøytrum er obligatorisk – betraktes som grammatikalisering, og dermed desemantisering, fra nederst i animathetshierarkiet. Grammatikalitetsvurderingene til Widmark (1966) er forenlige med dette. Widmark sier om *Skolstrejk är olagligt, Lyrikuppläsning är tyvärr ofta misskänt* at “En kongruent predikatsfyllnad känns åtminstone för mig själv i dylika fall mer eller mindre onaturlig. Helt onaturlig blir den i ett exempel som *Risgryn är tungt men billigt*.” Sjøl om verbalsubstantiver sjelden blir presentert som noen egen kategori i de ulike versjonene av animathetshierarkiet, er det ingen versjon av hierarkiet som har masser (som *risgryn*) andre steder enn nederst.

Om vi begrenser oss til dagens norsk og subjekter som er uten adledd og står i entall, er det bare massesubstantiver, abstrakter og verbalsubstantiver som tar obligatorisk nøytrum på predikativet, som altså typisk ikke kan ta tradisjonell kongruens, jf. 26–28:

26)	Vodka er sunt/*sunn	(masse)
27)	Grammatikk er morsomt/*morsom	(abstrakt)
28)	Lyrikkoppløsning er fint/*fin	(verbalsubstantiv)

Som sagt er det ikke obligatorisk nøytrum ved subjekter som i 1 og 2.

Ideen om grammatikalisering nedafor stemmer med det at det er en allment anerkjent semantisk sammenheng mellom massesubstantiver og flertall av tellelige substantiver, og at tellelige substantiver i flertall (som *pannekaker* i 1) ikke er fullt så “masse-aktige” som et egentlig massesubstantiv (*vodka* i 3). Da er det også rimelig at eksempel 6 er mindre gangbart enn eksempel 4.

Samtidig har subjektene med obligatorisk pannekakekongruens fortsatt massesemantikk. Fullstendig gjennomført grammatikalisering finner vi kanskje først i danske eksempler som *alt det vodka*, der vi som sagt får nøytrumskongruens inne i nominalfrasen, trass i avgrenset betydning. Obligatorisk pannekakekongruens i predikativ er da et steg på veien.

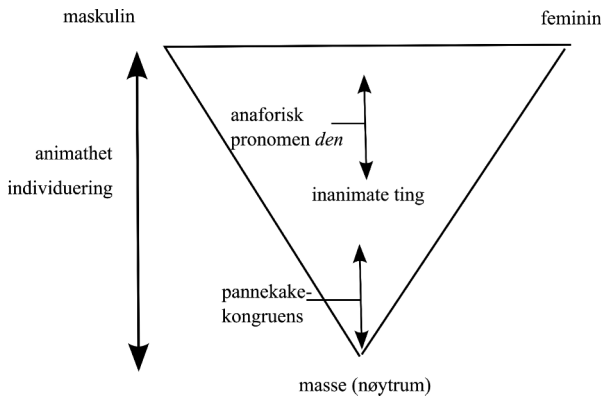
4.3 Bevegelse opp og ned i animatheshierarkiet

Neset og Enger (2011) har foreslått en “Relevance Constraint”; “language change targets the part of the lexicon where the categories in question are most relevant for human experience” (Neset og Enger 2011: 193). Inspirert av Jobins (2004: 107) observasjon om at “Sprachliche Phänomene, die sich im Laufe der Zeit zu neuen grammatischen Strukturen entwickeln, stammen in der Regel aus dem Bereich der Animata”, sier Neset og Enger (2011: 195) at genus stort sett arbeider seg nedover hierarkiet. De ser for seg en semantisk/pragmatisk grunn, nemlig at det er lettere å tilskrive menneskelige attributter til inanimata enn det motsatte. Med andre ord vil vi heller tale om for eksempel *nesa på en bil* enn *håndtaket på ei dame*. Antropomorfisme er mer utbredt enn det motsatte.

Neset og Enger medgir at det fins eksempler på at genusfenomener sprer seg nedafor, fra botnen av hierarkiet; de mener bare at det er mye mindre vanlig. De antyder at mens bevegelse nedover i hierarkiet kan skje av mange ulike grunner, vil bevegelse oppover helst skje av en spesiell grunn, nemlig pejorativitet – ettersom pejorativitet er den vanlige effekten av å jamføre folk med dyr eller med ting. Å omtale et menneske som *det* gir en klart pejorativ effekt i norsk, for eksempel.

Det er nok rett at slik bevegelse “oppover” er mer uvanlig, men pannekakesetningene kan tyde på at det ikke *bare* er pejorativitet som er involvert. Det virker rimeligere å anta at det er trekket ‘masse’ som er relevant her. (Som nevnt i avsnitt 2 er det vanlig i mange ulike språk at ‘vanlige’ kongruensregler ikke blir fulgt helt ved ikke-menneskelige referenter.) Om vi antar at pannekakesetningene typisk handler om ikke-menneskelige referenter, at den kanoniske pannekakesetningen har et subjekt som står nederst i animathetshierarkiet, da er det ikke helt tilfeldig at det er her vi finner nøytrum. Masser er åpenbart inanimate.

Ved pannekakekonstruksjoner får vi tydeligere distinksjoner langt nede i animathetshierarkiet, ved at uavgrensede masser får nøytrum, mens avgrensede mengder beholder opphavlig genus. Den nye kategorien kommer dermed nedanfra i hierarkiet. Det samme ser ut til å være tilfellet ved innføring av *den* som anaforisk personlig pronomen, se illustrasjonen i figur 3.

Figur 3: Animathetshierarkiet og kjernesemantikk i genussystemet.

Forskjellen fra pannekakekongruens er at ved innføring av *den* som anaforisk, personlig pronomen, får vi en distinksjon høyere opp i hierarkiet, mellom mer eller mindre animate individuerte ting, jf. eksempler som *jenta – hun* og *boka – den*. Relevansen til hierarkiet er dermed tydelig for begge fenomenene: Øverst har vi maskuline og feminine levende vesen, med maksimal opplevd individuering. Lenger ned får vi inanimate, individuerte ting, og helt nederst masser. Både ved anaforisk *den* og ved pannekakekongruens kan det se ut til at semantiske distinksjoner mar-

keres tydeligere på den vertikale aksene i hierarkiet, og dette skjer i begge tilfeller ved at nye kategorier innføres nedafor. Etter vårt syn taler dette for at det semantiske kjernesystemet er virksomt i disse utviklingsprosessene. I neste del skal vi spekulere litt mer omkring resemantisering i genussystemer.

5 Hvorfor resemantisering?

Hvorfor innføre nøytrum på predikative adjektiver i 1–3 i det hele? Hvorfor begynne å si *vodka er sunt* og ikke bare fortsette å holde seg til typen *vodka er sunn*? Svaret vårt her er både ufullstendig og aprioristisk, men det har forhåpentlig en viss interesse.

Et opplagt svar er at muligheta for nøytrum var innført på pronomen; det finner vi allerede i norrønt (Enger 2013):¹²

- 29) hann bjó í ey þeirri, er Þjóttá heitir; þat er á Hálogaland; ‘han bodde på ei øy som heter Tjotta; det er på Hálogaland’
- 30) annan sal gerðu þeir, þat var hǫrgr ‘de lagde en annen sal/ bygning, det var gudehuset’

Dette er i tråd med Corbett (1991: 248): “gender change regularly starts from the rightmost position on the Agreement Hierarchy.” På bakgrunn av Kongruenshierarkiet (avsnitt 1.3) er ikke den videre diakrone utviklinga så overraskende. Men da blir neste spørsmål hvorfor nøytrum ble innført på pronomen.

Corbett (1991: 98f.) mener endringer i genussystemer kan ha å gjøre med “trojanske hester” – ord som så å si sniker seg inn i et genus, og som så åpner døra for mange andre som ikke skulle vært der. La oss for illustrasjonens skyld anta at ord for kvinner er feminina og tar feminine determinativer og predikativer og pronomen, unntatt ett, et skjellsord som betegner kvinner, men er nøytrum (nettopp fordi det er et skjellsord). Ettersom sammenhengen mellom *sexus hunkjønn* og *genus femininum* er sterk, kan talerne ty til et feminint pronomen nå og da:

12 Ved seminaret på Lysebu (note 1) bemerket Ivar Berg at *þat* i disse eksemplene ikke viste direkte til *ey*, respektive *sal*, og det er nettopp et argument for å tale om semantisk/referensiell kongruens i eksempler som disse, på samme måte som vi gjør ved *en ny utenriksminister – dumt*.

- 31) *Et fruentimmer* (med nøytrum på determinativ) ... – *hun* (med femininum på pronomenet)

Dette er mer sannsynlig ved pronomener enn ved andre kongruensmål, for pronomener kan være langt unna antesedenten. Når taleren kommer til pronomenet, kan han ha glømt hva for substantiv som ble valgt, men taleren husker nok fortsatt hva for en person som blir omtalt, og dermed sexus. Pronomener har dessuten gjerne ei viss semantisk uavhengighet. De trenger ikke referere til nøyaktig samme entitet som antesedenten, jf. 32:

- 32) Jeg tok med noen pastiller, for jeg kan ikke leve uten dem

I eksempel 32 viser ikke *dem* til akkurat de pastillene taleren har med seg. De pastillene taleren har med, er en spesifikk mengde; de pastillene hun ikke kan leve uten, er ei uavgrenset og mer allmenn gruppe.

Semantisk uavhengighet viser seg også i at pronomener kan utløse en bestemt lesning av antesedenten. Slik kan de bidra til setningens betydning:

- 33) Hun ønsker seg en ny kjæreste, og han bør være snillere enn den forrige.
 34) Hun ønsker seg en ny kjæreste, og hun bør være snillere enn den forrige.

Om eksempler som 31 av en eller annen grunn skulle bli mer frekvente, kan det inntrykket spre seg at pronomener bør ha det genuset som semantikken snarere enn grammatikken tilsier. Og så kan dette spre seg videre til predikative adjektiver – eller til og med determinativer, som i dansk.

Dessuten er det i utgangspunktet en tendens til korrelasjon mellom nøytrum og masse i det leksikalske genussystemet i skandinavisk. I nederlandsk foregår (som nevnt i avsnitt 3) også resemantisering på den måten at et nøytrumspronomen blir brukt for å vise til ikke-nøytrums substantiver, særlig når disse substantivene er massesubstantiver (De Vogelaer og De Sutter 2011: 204).

Corbett og Fedden (2016: 524, fotnote 11) har en litt annen innfalls-vinkel til pannekakesetningene, idet de regner med rekategorisering

“from specific item to general situation”. Det er relevant at ved pronomenbruk i tekst fins det ei mulighet for stigende generaliseringsgrad snarere enn tvert om. Det går an å si:

- 35) Det kom en dresskledd mann gående bortover gata. *Han...*

Det motsatte, altså (36), virker veldig markert i jamføring, iallfall så lenge vi forutsetter at pronomenfrasen og substantivfrasen viser til samme mann:

- 36) Han kom bortover gata. ? *Den dresskledde mannen...*

Det er altså ‘naturlig’ med økt generalisering, tekstlig. Pronomenet *det* er på et vis maksimalt generelt, mer enn *han/den*, slik som *alt* er mer generelt enn *alle* – *alt i rommet* kan vel innbefatte eventuelle mennesker i rommet, men faktisk ikke tvert om (*alle i rommet* kan ikke innbefatte møblementet).

Corbett og Fedden taler ellers også om ‘regulær/systematisk polysemi’, altså mangetydighet som gjelder grupper av ord snarere enn enkeltord. Deres eksempel er at det på russisk går an å si slikt som *han har lunger/knær/hjerte*, som altså skal bety ‘han har en sjukdom i lungene/knærne/hjertet’. Et norsk motstykke kunne være *han har nerver*, som vel helst betyr at han har vansker med nervene, men det norske eksempelet er mer isolert. Mer systematisk i norsk er for eksempel den polysemien vi finner ved at navnet på dyret kan betegne kjøttet (*Denne kokken er god med lam; I England spiser de ikke best*). Dette blir en mindre isolert, mer systematisk form for polysemi enn for eksempel den vi finner ved det svenske ordet *svinrygg*, som ikke bare kan betegne ryggen på grisen, men også (noe mer isolert og uventet) en bestemt hårfrisyrer og en påkjenning et fartøy kan bli utsatt for.

Corbett og Fedden mener da at det vi finner i skandinaviske pannekakesetninger, kan betraktes som ei form for omkategorisering som springer ut av systematisk polysemi. Systematisk polysemi er likevel ikke noe helt enkelt fenomen; med utgangspunkt i skillet masse/tellelig hevder faktisk Falkum (under utg.) at systematisk polysemi ikke er noe reint strukturelt fenomen, men at det snarere bør betraktes som pragmatikk. Dette er et interessant, men vidtrekkende forslag, som vi vanskelig kan vurdere her. Når vi likevel nevner det, er det fordi at

dersom Falkum har rett, er hennes tese forenlig med vår innfallsvinkel, fordi vi ikke ser kongruens som et 'reint grammatisk' fenomen (jf. f.eks. Enger 2004b, Corbett 2006). Det er vanskeligere å se hvordan Falkums tese skal kunne forenes med en innfallsvinkel som insisterer på at pannekakekongruens er syntaks, og at i den grad andre faktorer (som semantikk) er relevante, skal de bakes inn i en syntaktisk formalisme (som Josefsson 2009, 2014a).

6 Sammenfatning

Såkalte pannekakesetninger og framvekst av *den* som anaforisk personlig pronomen er begge eksempler på styrking av genussemantikk. Begge prosessene innfører kategorier i animatheshierarkiet som gjør at distinksjoner med tilknytning til trekk i det semantiske kjernesystemet for genus kommer tydeligere fram. I det første tilfellet gjelder dette særlig individuering/masse, mens det andre tilfellet særlig gjelder animat /inanimat.

Som ventet i slike prosesser får vi mellomperioder med flere valgmuligheter i det grammatiske systemet: Både ved pannekakekongruens og *den* finnes det visse valgmuligheter med andre semantiske strukturer, jf. *vodka er sunt/russisk vodka er sunn* og *hunden, han skal til dyrlegen/hunden, den springer nedover veien*. De semantiske distinksjonene viser etter vårt syn at trekk ved det semantiske kjernesystemet for genus er virksomme i disse prosessene.

Ved pannekakekongruens, og da særlig i dansk, kan det så se ut til at det i neste steg skjer en desemantisering, ved at pannekakekongruens blir automatisk også innafor NP. Våre data tyder dermed på at det ikke er gagnlig å skille skarpt mellom NP-intern kongruens og NP-ekstern kongruens.

Litteratur

Barlow, Michael. 1999. "Agreement as a discourse phenomenon." *Folia Linguistica* XXXIII: 187–211.

- Bobrova, Maria. 2013. Genus ved homofone substantiver. Upublisert MA-avhandling i nordisk språk, UiO. (<https://www.duo.uio.no/handle/10852/39118>).
- Braunmüller, Kurt. 2000. "Gender in North Germanic: A diasystematic and functional approach." I: *Gender in Grammar and Cognition*, red. Barbara Unterbeck o.fl., 25–53. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Comrie, Bernard. 1989. *Language universals and linguistic typology*. 2. utg. Oxford: Blackwell.
- Corbett, Grev. 1979. "The agreement hierarchy." *Journal of Linguistics* 15: 203–24.
- . 1991. *Gender*. Cambridge: CUP.
- . 2000. *Number*. Cambridge: CUP.
- . 2006. *Agreement*. Cambridge: CUP.
- Corbett, Grev og Sebastian Fedden. 2016. "Canonical gender." *Journal of Linguistics* 52 (3), 495–531.
- Croft, William. 1990. *Typology and Universals*. Cambridge: CUP.
- Dahl, Östen. 2000. "Animacy and the notion of semantic gender." I: *Gender in Grammar and Cognition*, red. Barbara Unterbeck o.fl., 577–94. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Davidson, Herbert. 1990. *Hanhonden: Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid*. Lund: Lund University Press.
- deLancey, Scott. 2004. "Grammaticalization: from syntax to morphology." I: *Morphologie/Morphology*, 2. Halbband, red. Geert Booij o.fl., 1590–1600. Berlin: deGruyter.
- De Vogelaer, Gunter og Gert De Sutter 2011. "The geography of gender change: Pronominal and adnominal gender in Flemish dialects of Dutch." *Language Sciences* 33: 192–205.
- Dolberg, Florian. 2014. *Gender variation, Change and Loss in Mediaeval English: Evidence from the Anglo-Saxon Chronicle*. Doktoravhandling, Univ. i Hamburg.
- Enger, Hans-Olav. 2004a. "Tre endringer i det skandinaviske genussystemet i lys av grammatikaliseringsteori." *Arkiv för nordisk filologi* 119: 125–47.
- . 2004b. "Scandinavian pancake sentences as semantic agreement." *Nordic Journal of Linguistics* 27 (1): 5–34.
- . 2013. "Scandinavian pancake sentences revisited." *Nordic Journal of Linguistics* 36 (3): 275–301.

- . 2015. "When friends and teachers become hybrids." I: *Agreement from a Diachronic Perspective*, red. Jürg Fleischer, Elisabeth Rieken og Paul Widmer, 215–35. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Eriksson, Olof. 2010. "Den så kallade *med*-frasen i kontrastiv belysning." *Språk och Stil* 20: 51–80.
- Falkum, Ingrid Lossius. Under utg. "The lexical pragmatics of count-mass polysemy." Manuskript, UiO.
- Faarlund, Jan Terje. 1977. "Embedded clause reduction and Scandinavian gender agreement." *Journal of Linguistics* 13 (2): 239–57.
- Gisborne, Nikolas. 2011. "Constructions, Word grammar and grammaticalization." *Cognitive Linguistics* 22 (1): 155–82.
- Goldberg, Adele. 1995. *Constructions*. Chicago: Chicago Univ. Press.
- Hansen, Erik og Lars Heltoft. 2011. *Grammatik over det Danske Sprog, bind I: Indledning og oversigt*. København: Det danske sprog- og litteraturselskab.
- Haugen, Tor Arne og Hans-Olav Enger. 2014. "Scandinavian pancake constructions as a family of constructions." *Cognitive Linguistics Studies* 1 (2): 171–96.
- Heltoft, Lars. 2001. "Reanalysing structure: the Danish definite article, its predecessors and development." *Acta Linguistica Hafniensia* 33: 67–90.
- Himmelman, Nikolaus P. 2004. "Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal?" I: *What makes grammaticalization? A look from its fringes*, red. Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelman og Björn Wiemer, 21–43. Berlin: Mouton.
- Jobin, Bettina. 2004. *Genus im Wandel: Studien zu Genus und Animatizität anhand von Personenbezeichnungen im heutigen Deutsch mit Kontrastierungen zum Schwedischen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Josefsson, Gunlög. 2009. "Peas and pancakes: on apparent disagreement and (null) light verbs in Swedish." *Nordic Journal of Linguistics* 32 (1): 35–72.
- . 2014a. "Scandinavian gender and pancake sentences: a reply to Hans-Olav Enger." *Nordic Journal of Linguistics* 37 (3): 431–49.
- . 2014b. "Pancake sentences and the semanticization of formal gender in Mainland Scandinavian." *Language Sciences* 43: 62–76.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar*. Oxford: OUP.
- Kristoffersen, Gjert. 1992. "Kvantitet i norsk." *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 10: 187–209 .

- Lehmann, Christian. 1982. "Universal and typological aspects of agreement." I: *Apprehension: Das sprachliche Erfassen von Gegenständen, Teil II: Die Techniken und ihr Zusammenhang in Einzelsprachen*, red. Hansjakob Seiler og F.J. Stachowiak, 201–68. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- . 1985. "Grammaticalization: Synchronic variation and diachronic change". *Lingua e Stile* 20, 303–18.
- . 1988. "On the function of agreement." I: *Agreement in Natural Language*, red. Michael Barlow og Charles Ferguson, 55–66. Stanford: CSLI.
- . 2016. "Grammaticalization and automation." Foredrag ved 23. LIPP-symposium "Grammatikalisierung in interdisziplinärer Perspektive", München, juli 2016. Lastet ned fra http://www.christianlehmann.eu/publ/lehmann_automation.pdf, august 2016.
- Matthews, P.H. 1974. *Morphology*. Cambridge: CUP.
- Nesse, Agnete. 2002. *Språkkontakt mellom norsk og tysk i hansatidens Bergen*. Oslo: Novus.
- Neset, Tore og Hans-Olav Enger 2011. "Cognitive Constraints on Diachronic Development: the Animacy Hierarchy and the Relevance Constraint." *Sprachtypologie und Universalienforschung* 64 (3): 193–212.
- Norde, Muriel. 2009. *Degrammaticalization*. Oxford: OUP.
- Næss, Åshild. 2007. *Prototypical transitivity*. Amsterdam: John Benjamins.
- Papazian, Eric. 1978. "Han og ho – eit uromantisk oversyn over formene av desse to pronomena og bruken av dei i norsk." I: *På leit etter ord: Heiderskrift til Inger Frøyset*, red. Ingeborg Hoff, 235–82. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sasse, Hans-Jürgen. 1993. "Syntactic phenomena in the world's languages I: categories and relations." I: *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, red. Joachim Jacobs o.fl., 646–86. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Siemund, Peter. 2002. "Mass versus count: Pronominal gender in regional varieties of Germanic languages." *Sprachtypologie und Universalienforschung* 55 (3): 213–33.
- . 2008. *Pronominal gender in English*. London: Routledge.

- Syrett, Martin. 2002. "Article 82: Morphological developments from Ancient Nordic to Old Nordic." I: *The Nordic Languages*, vol. 1, red. Oskar Bandle o.fl. 719–29. Berlin: de Gruyter.
- Teleman, Ulf. 1987. "Hur många genus finns det i svenskan?" I: *Grammatik på villovägar*, red. Ulf Teleman, 106–15. Stockholm: Es-selte.
- Wechsler, Stephen. 2013. "The structure of Swedish pancakes." I: *The core and the periphery. Data-driven perspectives on syntax inspired by Ivan Sag*, red. P. Hofmeister og E. Norcliffe. Stanford, Calif.: CSLI publications.
- Widmark, Gun. 1966. "Den inkongruenta neutrala predikatsfyllnaden och dess plats i svenskans genusystem." *Nysvenska studier* 46: 91–135.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich. 1986. "Die wiederholte Klassifikation von Substantiven: Zur Entstehung von Deklinationsklassen." *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 39, 76–96.
- Aasen, Ivar. 1856. *Norske Ordsprog*. Christiania (Oslo): Werner.
- . 1873. *Norsk Ordbog med dansk Forklaring*. Christiania (Oslo): Cammermeyer.
- . 1965 [1864]. *Norsk Grammatik*. Oslo: Universitetsforlaget.

Abstract

This paper deals with strengthening and weakening of gender semantics in Scandinavian, with emphasis on Norwegian. It is argued that both so called pancake agreement, as in such sentences as *pannekaker er godt* and *vodka er sunt*, and the introduction of *den* as anaphoric pronoun, are connected to strengthening of the core semantics in the gender system. Specifically, both phenomena appear to be linked to the individuation of the relevant referents, and thus to the Animacy Hierarchy. In constructions with pancake agreement and their counterparts with traditional agreement, there are degrees of acceptability, and this correlates, among other things, with the referents' degree of individuation. Synchronic graduality is as expected in a linguistic phenomenon that has arisen recently. The development of the construction in Scandinavian involves both re-semantisation and de-semantisation. The development takes

HANS-OLAV ENGER OG TOR ARNE HAUGEN

place both internally in NPs and NP-externally, which reinforces the hypothesis that agreement inside and outside of NP are closely related phenomena.

Hans-Olav Enger
Universitetet i Oslo
Institutt for lingvistiske og nordiske studier
Postboks 1102 Blindern
NO-0317 Oslo
h.o.enger@iln.uio.no

Tor Arne Haugen
Høgskulen i Volda
Postboks 500
NO-6101 Volda
tor.arne.haugen@hivolda.no

Variation i en döende språkvarietet. Suffixtilldelning i bestämd form singularis av substantiv i den ukrainasvenska Gammalsvenskbydialekten

Av Ludvig Forsman

I artikeln diskuteras variation i tilldelning av bestämdhetssuffix för substantiv i singularis i den estlandssvenska Gammalsvenskbydialekten i Ukraina. Diskussionen baserar sig på inspelningar av relativt oplanerat tal med 15 talare från den sista svensktalande generationen i Gammalsvenskby; materialet är insamlat åren 2001–13. För en stor del av substantiven förekommer variation mellan olika bestämdhetssuffix dels mellan de olika talarna, dels intraindividuell. Eftersom talgemenskapen har genomgått ett kollektivt språkbyte, är det naturligt att anta att den omfattande variationen hänger samman med språkförlust, och för en del av informanterna kan detta vara fallet. I artikeln argumenteras det emellertid för att det i de andra informanternas fall verkar mera sannolikt att det är frågan om individuell variation som inte är språkförlustrelaterad, även om pågående språkförändring också är en möjlighet.

1 Inledning

En lång rad studier visar att det kan ske omfattande strukturella förändringar i språk som är nära att dö ut på grund av språkbyte (se Palosaari & Campbell 2011; Tsunoda 2005: 76–116). Att talare förlorar komplexa strukturer i språk de använder alltmer sällan, eller att de aldrig lär sig komplexa strukturer på språket, förefaller som en rätt naturlig konsekvens av begränsad input på språket. Man kan lätt förledas att tänka att förändringar som sker i ett döende språk närmast ska karaktäriseras som förlust av komplexa strukturer, och det är naturligtvis uppenbart att komplexa strukturer är särskilt mottagliga för förenkling. Den växande litteraturen om språkdöd visar emellertid också att sådana förändringar inte automatiskt kan avskrivas som språkförlust hos talarna eller

reduktion i det döende språket. Den amerikanska forskaren Nancy C. Dorian, som under flera decennier studerat en döende dialekt av skotsk gaeliska, har i en lång rad böcker och artiklar visat att systematiska förändringar på ett ställe i de sista talarnas grammatik kan gå hand i hand med fullständigt upprätthållna komplexa system i andra delar av grammatiken, och att fonologiska utvecklingar och analogiska nybildningar i den döende skotskgaeliska dialekt hon studerat i själva verket kan ses som grammatiska förändringar i språket hos hennes yngre informanter, även om språkvarieteteten som helhet är på utdöende (t.ex. Dorian 1973, 1978, 1981). I andra fall uppvisar den döende språkvarieteteten förändringar som har paralleller i andra, närliggande varieteter som inte är hotade (Campbell & Muntzel 1989: 195). Det förefaller som om åtminstone en del av de strukturella förändringar som kan ske i döende språk inte på ett principiellt plan skiljer sig särskilt mycket från andra fall av språkförändring.

En annan förklaring till språkliga förändringar som ligger nära tillhands när ett språk håller på att dö ut på grund av språkbyte, är att förändringarna hör samman med språkkontakten. Kontaktrelaterad grammatisk förändring är ingenting ovanligt, och det förefaller naturligt att personer som ofta använder flera språk kan komma att närma strukturen i ett mindre frekvent språk till strukturen i det eller de mer frekventa (Connell 2002: 168). Det finns dock inte heller här några skäl att per definition behandla sådana förändringar som någonting väsensskilt från annan språkförändring bara för att de sociala ramarna i en situation av kollektivt språkbyte är annorlunda än i en situation utan språkbyte. I all synnerhet inte i sådana fall där talgemenskapen som helhet lever under mångspråkiga omständigheter och har gjort det i flera generationer. Man kan alltså inte automatiskt säga att sådana förändringar är språkförlust (*language attrition*). Man kan inte ens automatiskt utgå från att det döende språket påverkas av det dominanta språk till förmån för vilket det byts ut, även om såväl språkförlust som förändringar av s.k. yttre orsaker givetvis också är både möjliga och vanliga utvecklingar i språkdödssituationer (Tsunoda 2005: 100ff; McGregor 2002: 172).

Syftet med denna artikel är att beskriva och analysera en del av den variation i substantivmorfologin som jag reagerade på när jag först började arbeta med den estlandssvenska dialekten i Gammalsvenskby i Ukraina. I mina inspelningar med sista generationens talare av Gammal-

svenskbydialekten lade jag märke till att flera informanter föreföll böja substantiv i bestämd form singularis på ett inkonsekvent eller rentav felaktigt sätt. Det var framför allt två fenomen som jag först reagerade på: å ena sidan ett antal fall där bestämdhetsuffixet var en oförväntad nolländelse, å andra sidan det icke-prototypiska valet av suffix med *-n* för ord där jag förväntade mig en annan bestämdhetsändelse. Situationen liknade på många sätt det som Dorian (1973: 414) beskriver som ett intryck av “a dismal patchwork of inconsistencies and [...] mistakes, haphazardly distributed over [...] speakers, and occasions”. Ett exempel på hur det kunde se ut i Gammalsvenskby finns i (1).

- (1) nu jä:ra dām allar te:r på han **steinen**. te va:r uti hån tširka (.) vär han **stein** → (.) ba:ra familjäna jä:ra te:r. (Elsa)
Nu är de alla på den där stenen. Har du varit i den där kyrkan? Vid den där stenen, bara efternamnen står där.

Mina inspelningar av Gammalsvenskbydialekt gjordes i en situation av förestående språkdöd, eftersom talgemenskapen genomgått ett kollektivt språkbyte till förmån för ukrainska. Kontexten liknade på många sätt den situation som Dorian utforskat i östra Sutherland i Skottland. Det handlade om en liten talgemenskap, vars språkliga varietet skilde sig mycket från standardvarietet av samma språk. Talgemenskapen var isolerad från övriga varieteter av språket, och hade som helhet övergivit språket som vardagsmedium till förmån för ett annat språk (i Gammalsvenskbys fall har idag minst en, ibland hela tre, icke-svensktalande generationer kommit upp till fullvuxen ålder). Liksom Dorian antog jag därför först att dessa “inkonsekvenser och misstag” var uttryck för språkförlust – att informanterna vacklade i sin böjning av substantiven på grund av att de inte använde språket så ofta och hade använt det i allt mindre utsträckning under det senaste halvsekle. Samtidigt var det överraskande att variationen var så tydlig i fråga om substantivens bestämda form samtidigt som informanterna i sitt språkbruk inte i övrigt tycktes uppvisa några ovanligt stora mått av variation.

Utgångspunkten i denna artikel är alltså en tanke om att ett språk som står “inför döden” kan uppvisa systematiska grammatiska, morfologiska, syntaktiska och fonologiska förändringar i sitt sista livs-skede. Vissa av förändringarna kan vara relaterade till strukturen i kontaktspråket, medan andra lika gärna kan vara så kallade inre utvecklingar.

Hos Dorians informanter i Skottland är det ungefär 40 år mellan de äldsta och de yngsta. Mellan de äldsta och den yngsta av de informanter vars språk denna artikel fokuserar är det bara 21 år. Det betyder naturligtvis att den tid under vilken de tänkta förändringarna skulle ha uppstått är förhållandevis kort. Det finns dock beskrivningar av situationer där tydliga grammatiska förändringar har skett på ungefär så lång tid, t.ex. i det allra sista stadiet – d.v.s. hos den siste kände talaren – av dalmatiska (Maiden 2004), där uppteckningar från 1897 visar upp en helt annan verbböjning än uppteckningar från ca 1880. Att en förändring äger rum i språket hos en enda talare kan förstås låta som en överoptimistisk tolkning av en enda persons språkförlust. Men om en förändring redan börjat i ett tidigt skede och sedan helt enkelt accelererat i slutändan kan man inte alltid entydigt avfärda den som förfall hos en enskild talare.

Min granskning av variationen i bestämd form singularis av substantiv i Gammalsvenskbydialekten kommer följaktligen att visa att det inte är fråga om någon entydig språkförlustprocess. Emellertid kan man inte heller säga att det är fråga om en entydig språkförändringsprocess. Det finns vissa aspekter av variationen som öppnar för en tolkning av den i termer av språkförändring, men det finns andra som talar emot denna tolkning. Därför kommer jag också att erbjuda en tredje förklaring, nämligen att det handlar om fortgående individuell variation i Gammalsvenskbytalarnas språkbruk. Innan jag kommer in på detta, ska jag emellertid ge en kort bakgrund om Gammalsvenskbyns historia med särskilt fokus på språksociologiska omständigheter, och en översikt av hur substantiv i Gammalsvenskbydialekten böjs i bestämd form singularis, d.v.s. den form som studeras i artikeln (avsnitt 2). I avsnitt 3 beskriver jag materialet, metoden och excerperingsprinciperna, och i avsnitt 4 den variation som materialet uppvisar. I avsnitt 5 kommer jag slutligen att diskutera de tre olika sätt på vilka den beskrivna variationen kan tolkas, med beaktande av att Gammalsvenskbydialekten är en språkvarietet som kan karaktäriseras som döende.

2 Bakgrund

2.1 Om Gammalsvenskby

Gammalsvenskby är en by i södra Ukraina där majoriteten av befolkningen traditionellt varit svenskspråkig. Byn grundades efter ett beslut

av kejsarinnan Katarina II år 1781 om att den svensktalande bondebefolkningen på Dagö i Estland skulle flyttas till södra Ryssland. Antalet utvandrare varierar i litteraturen mellan ca 965 och ca 1 200 (Hedman & Åhlander 2003: 31; Bobyleva 2008: 249ff), men omständigheterna ledde till att befolkningen decimerades och enligt kyrkboken år 1785 endast uppgick till ca 135 personer (Tiberg & Loit 1958: 24).

Från utvandringen till Sydryssland utvecklades Gammalsvenskbydialekten i stort sett i isolation från det övriga svenska språkområdet i omkring hundra år, men eftersom förflyttningen av Dagöbönderna var ett led i en större politisk strategi, fick de i stället sällskap av många andra s.k. kolonister, i synnerhet tyskspråkiga. Den svenska byn utgjorde från början av 1800-talet en administrativ enhet tillsammans med de tre närmaste tyska byarna. Svenskarna uppgick aldrig till mer än ca en tredjedel av befolkningen, medan tyska var majoritetsspråk och användes i administrationen. Under 1800-talet förekom tidvis språkrelaterade gräl mellan svenskarna och tyskarna (Hedman & Åhlander 2003: 81ff), men som släkttavlorna i Hedman (1994) visar hände det också att svenskar och tyskar gifte sig sinsemellan.

Från och med 1830-talet förekom sporadiska kontakter med andra svensktalande (Nymann 1837; Lagus 1852a,b; Russwurm 1855: 168), men det var egentligen först på 1880-talet som kontakterna med i synnerhet Finland, och senare även Sverige, intensifierades (Hedman & Åhlander 2003: 93ff; Wawrzzeniuk 2010: 251). I den svenska skolan, som ännu fungerade fram till mitten av 1930-talet, lärde sig Gammalsvenskbyborna högsvenska och ryska.¹³ Traditionellt har Gammalsvenskbyborna alltså varit tre- eller fyrspråkiga med svenska, tyska, ukrainska och ryska (Lagus 1852a: 537; Karlgren 1940: 45f). I fråga om de två svenska varieteterna, den lokala estlandssvenska dialekten och standardsvenska rådde diglossi (Forsman 2012: 230ff), och enligt de talare av den lokala

13 Jag använder i artikeln beteckningen "högsvenska" eftersom det är den benämning informanterna själva oftast använder för standardnära varieteter och olika andra varieteter av Sverigesvenska. På den lokala dialekten har man tidigare inte gjort skillnad på ukrainska och ryska, utan bägge innefattas i benämningen *riss*, vilket kan antyda att svenskarna sett dem som varieteter av samma språk. De två språken är sinsemellan närstående, och jag har iakttagit samma begreppslika likställning i spontant tal på ryska bland bybor med ukrainska som förstaspråk. I dag görs skillnaden dock allt oftare på den lokala svenska dialekten, i synnerhet när man specifikt talar om etnicitet men också i fråga om språk.

varieteteten som återstår idag, råder det inte någon automatisk ömsesidig förståelse mellan dessa två varieteter.

År 1929 utvandrade största delen av Gammalsvenskbyborna till Sverige, men under de två följande åren återvände en del, så att det på 1930-talet fanns ca 300 svensketniska i området. På 1930-talet ledde den sovjetiska kulturpolitiken till att den svenska skolan i byn stängdes och den offentliga religionsutövningen upphörde. Detta fick som följd att de allra flesta svenskspråkiga barnen inte längre lärde sig standardsvenska, och då den lutherska tron dessutom varit en viktig faktor i den etniska identiteten, blev detta en genomgripande förändring också på andra plan (Forsman 2014a, 2015a).

Under andra världskriget och de följande åren skedde många omvälvningar och befolkningsförflyttningar som fick omfattande identitetsmässiga följder för den svensketniska gruppen. De svensktalande som återvände till området spreds också ut och kom att bo mindre koncentrerat (se Kotljarchuk 2011: 21ff; Forsman 2012: 234). Från och med slutet av 1930-talet har gruppen genomgått ett språkbyte till förmån för ukrainskan. Mina informanter (se avsnitt 3.1) barn och barnbarn talar ukrainska som förstaspråk och behärskar varken svenska eller tyska. Den informant som var född 1944 kan i praktiken sägas ha varit den yngsta svensktalande i Gammalsvenskby (se dock Forsman 2015b). Det finns inga uppgifter om språkbyte i större skala före 1930-talet, vilket alltså innebär att språkbytet skett på en enda generation. I augusti 2013 återstod 8 eller 9 personer i området som talade den lokala svenska dialekten flytande, den yngsta var född år 1937. Många fler betecknar sig dock som etniskt svenska.

Idag utgör Gammalsvenskby (på ukrainska *Verbivka*) och de tre tidigare tyskbyarna landsortskommunen *Zmüvka*, som ligger i Cherson oblast' i södra Ukraina. Efter andra världskriget anlände ett stort antal etniska ukrainare från västra Ukraina till området som en följd av gränsjusteringar mellan Sovjetunionen och Polen (Kotljarchuk 2010: 321, 2011: 21). Majoriteten av kommunens befolkning består av sådana västukrainare samt ättlingar till dem. Den tyskspråkiga befolkningen i kommunen är ännu fåtaligare än den svenskspråkiga.

2.2 Bestämd form singularis i Gammalsvenskbydialekten

Eftersom jag i denna artikel intresserar mig för bestämd form singularis av substantiv, kommer jag här att ge en ytlig presentation av dialektens

prototypiska morfologi ifråga om denna form. För noggrannare beskrivningar av bestämd form, inklusive flera detaljer som här lämnats bort, hänvisas läsaren till Karlgren (1953: 17–22) och i synnerhet Mankov (2010b, 2011). Karlgrens artikel beskriver också övriga delar av dialektens formverk, vilka även behandlats av Mankov (2013). Bestämthetssuffixet i Gammalsvenskydialekten kan schematiskt sammanfattas som i tabell 1.

	mask	exempelord	fem	exempelord	neut	exempelord
stam på -C stam på -V	-Ø	<i>sånn-Ø</i> 'son-en'	-a	<i>he:n-a</i> 'höna-n' <i>sistår – sistr-a</i> 'syster – syster-n'	-e	<i>o:ɕ-e</i> 'ord-et'
	-Vn	<i>eik-en</i> 'häst-en' (etymol. 'ök-et') <i>e:nd-an</i> 'ända-n, slut-et'				
	-n	<i>vintår – vintår</i> 'vinter – vinter-n' <i>prest-n</i> 'präst-en'	-e	<i>gri:nd-e</i> 'grind-en'		
		<i>må:a-n</i> 'mage-n'	<i>bru:-e</i> 'brud-en'	<i>kle:-(e)</i> 'tyg-et'		
importer	-Ø	<i>klass-Ø</i> 'klass-en'	-Ø	<i>nesa-Ø</i> 'näsa-n'	-Ø	<i>vårke-Ø</i> 'ved-en, virke-t'
			-Ø	<i>bålmita-Ø</i> 'sjukhus-et'	-Ø	<i>ministjertsvå-Ø</i> 'departement-et'

Tabell 1. Schematisk framställning av Gammalsvenskydialektens bestämdhetssuffix i singularis enligt genus. (C = konsonant, V = vokal)

I likhet med de andra estlandssvenska dialekterna har Gammalsvenskydialekten tre genus. Som tabell 1 visar finns det ett visst samband mellan ordets genus och suffixallomorf. Maskulina ord får en ändelse som slutar på *-n*, förutom de vars stam redan slutar på *-n*, vilka får nolländelse. Ändelsens vokal kan vara *-e* eller *-a*, huvudsakligen beroende på ordets historia; där stammen slutar på konsonant på grund av tidigare apokope är ändelsen *-an*, där stammen även historiskt slutat på konsonant är ändelsen *-en*. Ord där stammen slutar på alveolar konsonant har vanligen genomgått artikelsynkope, och får endast *-n*, liksom de ord som redan i obestämd form slutar på vokal. Suffixet *-n* kan realiseras alveolart [n] eller supradentalt [ɲ] – det senare då stammen slutar på ett *-r*, vilket huvudsakligen fusioneras med suffixet, eller en annan supradental konsonant.

De flesta etymologiskt enstaviga feminina ord som slutar på konsonant har bestämd form på *-e*, även sådana som synkroniskt slutar på vokal på grund av bortfall av dental slutkonsonant. Etymologiskt långstaviga tvåstavigar där stammens slutljudande *-a* fallit bort genom apokope får dock *-a*. Samma ändelse används också för en avgränsad

grupp andra femininer, som emellertid innefattar många vanliga ord som *sistär* 'syster' och *dotter* 'dotter'. Etymologiskt kortstaviga tvåstavningar har bevarat *-a* eller *-u* i stammen, och får nolländelse i bestämd form.

Neutrer som slutar på konsonant får suffixet *-e* i bestämd form, medan neutrer på vokal får nollsuffix. De få neutrer på betonad vokal har enligt Karlgren (1953: 21) ändelsen *-e*, vilken Mankov (2011: §10) dock för samma exempelord anger som optionell.

En särskild grupp av substantiv utgör nyare importörer från de lokala kontaktspråken tyska och ryska/ukrainska. Dessa får enligt Karlgren (1953: 18) ofta nolländelse i bestämd form singularis, även om de böjs regelbundet i pluralis. De flesta sådana ord i mitt material följer det mönster Karlgren anför, alltså nolländelse i bestämd form singularis. Vissa av talarna kan dock ibland göra skillnad mellan bestämd och obestämd form singularis för vissa ord. Framför allt handlar det om femininer på *-a* av slaviskt ursprung. Det förefaller som apokope av finalt *-a* i flerstaviga substantiv är en produktiv fonologisk process, som ofta kan träffa även importord. Jag har inte undersökt saken systematiskt, men i materialet (se avsnitt 3.1) ser det ut som om *vissa talare* gör en skillnad mellan obestämd singularis med apokoperad form och bestämd singularis med ändelsen *-a* (t.ex. *mafi:n* 'bil, maskin' – *mafi:na* 'bilen, maskinen'), så att sådana importord liknar det mönster som gäller för många äldre femininer. Detta tycks dock vara en idiolektisk fråga. Sporadiskt gör en del talare också skillnad mellan obestämd och bestämd form för maskulina importord.

Generellt sett kan man ju ifrågasätta att parallellen mellan deklination och genus är enkel och att deklination alltid bestäms utifrån genus (jfr t.ex. Enger 2004), men de förefintliga uppteckningarna av Gammal-svenskbydialekt är förhållandevis samstämmiga på denna punkt. Däremot innebär en sådan parallell naturligtvis inte att ett ord automatiskt byter genus även om det får ett nytt eller ett alternativt bestämdhetsuffix. För vissa av de exempel på "genusvacklan" som Mankov (2010b: 93ff) anför kan man därför fråga sig om det inte enbart är fråga om olika bestämdhetsuffix – d.v.s. just det fenomen som diskuteras i denna artikel.

En viktigare fråga är däremot apokope. Dess status som synkront fenomen är oklar, vilket har implikationer för den morfotaktiska skillnaden mellan femininum och neutrum i bestämd form singularis. Redan Tiberg opponerar sig i en kommentar till Karlgrens presentation av neutrer (Karlgren 1953: 21fn5) mot de svaga neutrer på *-a*, t.ex. *e:ra*,

‘öra’ (best.f.sg. -Ø) och anför den apokoperade formen *e:r* som obestämd, och formen med finalt *-a* som bestämd form. Mankov (2011: §14, 2013: 67) antecknar liksom Karlgren ordet med bibehållet *-a* i obestämd form, men noterar (2013: 67) utan vidare kommentar två olika former *hånta* och *hånt*, ‘handtag’, även om han på annat ställe (2011: §7) tycks mena att *a*-apokopen inte är en synkronisk process. I diskussionen nedan kommer jag att återkomma till både *a*-apokope och *e*-apokope (jfr bestämd form av neutrer på betonad vokal och exempelordet *kte*: i tabell 1 ovan).

Speciesbruket (användningen av bestämd och obestämd form) ifråga om substantiv i Gammalsvenskbydialekten liknar i stort speciesbruket i standardsvenska. Den viktigaste syntaktiska kontexten där dialekten skiljer sig från standardspråket på denna punkt utgörs av nominalfraser med possessivattribut, efter vilket antingen obestämd eller bestämd form av substantivet kan följa. Enligt Mankov (2010b: 107) föredras i sådana fall bestämd form, även om också obestämd är möjlig. I en ytlig granskning av mitt eget material, som presenteras i nästa avsnitt, förefaller förhållandet vara det omvända; bestämd form i sådana kontexter används optionellt främst efter genitivkedjor (exempelvis ur inspelningen med Emma: “*e je:r min dväirådni brat bro:r kusi:ns [namn:GEN] do:tra ... a te:r je:r e:nn hennaʂ sistär*” (*det är min kusins [namn]s dotter:DEF ... och så finns det ytterligare hennes syster[INDF]*).

3 Material och metod

3.1 Material

Materialet för denna undersökning består av inspelade levnadsberättelser av femton av de sista svensktalande Gammalsvenskbyborna, födda mellan år 1923 och år 1944. Under ett fältarbete år 2001 spelade jag in 10 av informanterna i Gammalsvenskby och grannbyn Schlangendorf. Fyra informanter är inspelade i området under ett annat fältarbete år 2011, och den femtonde informanten under ett tredje fältarbete år 2013. De flesta inspelningarna är mellan 40 och 73 minuter långa. Två av inspelningarna från 2011 är längre (informanterna Anna och Maria), men har excerperats så att det svenska talet längdmässigt är jämförbart med de längre inspelningarna från 2001. Inspe­lningen från 2013 är jämförbar med de kortare från 2001 i längd, men eftersom den egentligen består av ett samtal

mellan intervjuaren och *två* andra personer (samt en tredje så gott som uteslutande på ukrainska), är det egentliga materialet från den femtonde informanten (Lilly) klart mindre än från de andra.¹⁴ Detsamma gäller inspelningen med Andreas från år 2001; på inspelningen deltar Andreas äldre syster Melitta aktivt i diskussionen; hennes turer på den inspelningen har dock inte excerperats. Sammanlagt består materialet av drygt 935 minuter inspelat tal. Tabell 2 redogör för informanterna och inspelningarna.

Informant (pseudonym)	Födelseår	Inspelningens längd	Inspelningsår
Melitta	1923	62 min.	2001
Matias	1923	64 min.	2001
Walba	1923	71 min.	2001
Anna	1926	86 min.	2011
Johannes	1928	41 min.	2001
Margareta	1930	57 min.	2001
Alvina	1930	60 min.	2001
Lilly	1931	49 min.	2013
Maria	1931	77 min.	2011
Elsa	1932	66 min.	2011
Emma	1933	57 min.	2011
Marta	1937	64 min.	2001
Kristina	1937	73 min.	2001
Andreas	1937	46 min.	2001
Lydia	1944	58 min.	2001

Tabell 2: *Materialet*

Språket i intervjuerna består huvudsakligen av Gammalsvenskbydialekt, även om vissa kortare avsnitt kan vara på den ålderdomliga form av "högsvenska" som de äldsta informanterna behärskar. Hos de yngre informanter som under de senaste decennierna haft tätare kontakt med besökare från Sverige förekommer också ord, särskilt substantiv, som är uppenbara anpassnings- eller utjämningsformer. Skillnaden mot de äldre informanternas bruk av högsvenska består av att de yngre endast använder sig av enstaka högsvenska ord, medan de äldre kan använda högsvenska i hela satser och ibland längre passager.

14 Den andra personen som talar svenska på bandet är semitalaren "Svetlana". Vissa aspekter av hennes semitalarspråk har på basis av en tidigare inspelning kommenterats i Forsman (2015b), men ingår på grund av de omfattande grammatiska avvikelserna inte i materialet för denna artikel.

3.2 Metod och excerpering

För denna undersökning har jag excerperat alla substantiv i bestämd form singularis i mitt material och sedan gjort en mikroanalytisk jämförelse av hur bestämdhetssuffix tilldelats. I analysavsnittet (avsnitt 4) beskriver jag först variationen på ett allmänt plan, och därefter beskriver jag separat några särskilda tendenser som kan urskiljas i variationen. I det sista underavsnittet (4.3) beskrivs en typ av variation som endast förekommer hos en informant; detta avsnitt har tagits med för att visa att man kan skilja på variationstendenser hos informantgruppen som helhet, och sådan variation hos en enda informant som kanske snarast visar på språkförlust. Analysen är kvalitativ.

Vid excerperingen har jag beaktat alla former av alla substantiv i bestämd form singularis. Samtidigt som jag excerperat formerna har jag även antecknat antalet förekomster, varvid jag dock inte beaktat direkta upprepningar. Jag har inte heller beaktat passager på högsvenska; skillnaden mellan högsvenska och dialekt är vanligen enkel att höra på uttal, lexikon och morfologi (jfr Forsman 2014b: 70). Efter den första bearbetningen av materialet valde jag också att utesluta alla ord som var uppenbara slaviska eller tyska importter av sent datum. Helt i enlighet med vad Karlgren iakttagit (1953: 18) hade nämligen de flesta av dem bestämd form med nolländelse (jfr tabell 1 *klass* 'klass, klassen', *bálnitsa* 'sjukhus, sjukhuset' och *ministjerstvå* 'departement, departementet'), varför de inte är intressanta för denna studie annat än som jämförelsematerial. Den grammatiska anpassningen av importord i dialekten vore visserligen en intressant fråga för framtida forskning, men i detta skede bedömer jag att den faller utanför syftet med artikeln. Jag återkommer i diskussionen nedan ändå till det faktum att importord tenderar att få nolländelse i bestämd form singularis, eftersom detta kan vara av betydelse för hur den övriga variationen ska tolkas.

Då utgångspunkten för denna studie är att den undersökta varieteten inte kan ses som oföränderlig ens i sitt allra sista skede, borde även nyare importter beaktas i analysen, vare sig de kommer från andra svenska varieteter eller från kontaktspråken ukrainska, ryska och tyska. I de flesta fall är dessa ord ändå inte relevanta, eftersom de förekommer enstaka gånger och inte uppvisar någon variation i ändelsetilldelning. Beträffande ord av slaviskt och tyskt ursprung kan det vara svårt att avgöra huruvida ordet är ett citatord eller ett ord som inarbetats i dialekten. Det är hur som helst uppenbart att åtminstone vissa ukrainska/ryska ord kan upp-

fattas som helt inarbetade i Gammalsvenskbydialekten (t.ex. *ba(:)s(s)ar* ‘torg, marknad’ eller det tidigare nämna *bålnitsa* ‘sjukhus’), och lika uppenbart att det dessutom förekommer en hel del tillfälliga citatord. Emellertid kan man också iaktta en viss tillbakagång för några av de uppenbart inarbetade slaviska orden mellan år 2001 och de senare inspelningarna, där de ofta ersatts med högsvenska ord. Samtidigt som detta antyder att importerna alltid spelat en viktig roll i dialekten – de ersätts av andra importter och inte av ord ur den prototypiska dialekten – kan det också tolkas som en viss utjämningstendens mot högsvenskan i dialektens slutskede.

Så gott som alla informanterna uppger sig vara fyrspråkiga (svenska, tyska, ukrainska, ryska), även om de rapporterar olika god behärskning av särskilt tyska. De slaviska språkens starka närvaro i vardagen på det lokala planet är ett förhållandevis nytt fenomen (sedan mitten av 1900-talet), men en utbredd flerspråkighet har genom historien varit utmärkande för gruppen, och också ukrainskan har genom tiderna i viss mån varit närvarande (Lagus 1852a: 537, Joalaid & Juhkam 1982: 244, jfr även Kotljarchuk 2011: 12f). I dialektens grundläggande ordförråd har av historiska skäl framför allt tyskan lämnat spår, medan största delen av de slaviska importter som förekommer torde vara av nyare datum och hänför sig till fenomen som introducerats i språket efter att kontakten mellan området och Sverige/Finland respektive Tyskland skars av på 1930- och 40-talen (t.ex. *okäll* ‘vaccinspruta’ eller *frezeråvšik* ‘fräsare’).

Ett annat problem vid excerperingen utgörs av att en betydande del av substantiven i dialekten får bestämd form singularis med nolländelse, antingen redan i sin prototypiska form eller på grund av verksam apokope (prototypiskt exempelvis *mann-Ø* ‘mannen, m.’, *viku-Ø* ‘veckan, f.’, *vår-ke-Ø* ‘ved, n.’, genom apokope exempelvis *stu:-Ø* ‘stuga, f.’ som prototypiskt vore *stu:-e*). I vissa hänseenden är syntaxen i dialekten sådan att det inte alltid är möjligt att avgöra om ett ord står i bestämd form eller obestämd form. Exempelvis efter possessiva pronomina kan det, som ovan konstaterats, ibland stå bestämd form. Där ett ord potentiellt har nolländelse i bestämd form – vare sig detta är en traditionell form eller en innovativ – är det följaktligen inte möjligt att på formella grunder avgöra om ett sådant ord står i bestämd eller obestämd form (jfr exempel 2).

- (2a) *der va:r en kellar ondi stu:* (Anna)
 ‘det fanns en källare under **huset**’

- (2b) *han ... vilt heim. åt sin stu.* (Anna)
 'han ville hem till **sitt hus/huset**'

Eftersom obestämd form som sagt förefaller vara det vanligaste i sådana fall, har jag excerperat sådana ord endast om de haft en explicit ändelse (t.ex. i fall där en talare konsekvent har ett ord med explicit ändelse i bestämd form singularis i andra positioner än efter possessivattribut har jag tolkat den ändelselösa formen efter possessivattribut som obestämd). Då denna undersökning gäller variation/vacklan på mikronivå, innebär det här ett osäkerhetsmoment. Eftersom analysen nedan är kvalitativ, behöver detta dock inte ha några större implikationer för resultaten. Som analysen kommer att visa är variationen framför allt intraindividuell. I den mån det förekommer en vacklan mellan explicit ändelse och nolländelse för dessa ord, styrker detta snarare analysen; eventuella ytterligare, icke-excerperade förekomster av bestämd form med nolländelse skulle snarare ha inneburit flera ord med variation.

Till sitt innehåll är intervjuerna mycket löst styrda, och därför varierar de avhandlade temana från intervju till intervju, i enlighet med hur informanterna själva velat presentera sina levnadshistorier. Det här innebär att de ord som förekommer i en intervju inte nödvändigtvis förekommer på inspelningar med andra informanter. Därmed är materialet kanske inte idealiskt med tanke på en jämförelse av morfologin hos olika informanter; det sammanlagda antalet ord som möjliggör direkt jämförelse blir förhållandevis litet. Som analysen kommer att visa, handlar den undersökta variationen emellertid mindre om att substantiv skulle ha fått nya ändelser, och snarare om att det förekommer vacklan mellan förväntade och innovativa former hos samma informant. Detta visar tydligt att de förväntade formerna finns kvar också hos de mer innovativa informanterna. Således skulle variationen inte nödvändigtvis ha framkommit genom en regelrätt utfrågningsmetod. Det är inte osannolikt att elicitering mestadels hade genererat de prototypiska, förväntade formerna, och att vacklan blir tydlig just för att informanterna inte särskilt tvingats fundera på varje enskild form utan talat mer eller mindre naturligt. Tabell 3 visar antalet olika substantiv som excerperats i bestämd form singularis för varje informant (varianter av samma substantiv ej medräknade) och i materialet som helhet.

	ord
Melitta	99
Matias	80
Walba	85
Anna	96
Johannes	32
Margareta	53
Alvina	77
Lilly	41
Maria	49
Elsa	53
Emma	65
Marta	89
Kristina	76
Andreas	57
Lydia	64
totalt antal olika ord	284
därutöver sammansättningar	54
ord som finns hos fler än en informant	163
av vilka ord med variation	67

Tabell 3: Antal olika excerperade substantiv i bestämd form singularis enligt informant och totalt

3.3 Talartypologi

I situationer av kollektivt språkbyte är det vanligt att man kan dela in de återstående talarna i olika grupper enligt deras färdigheter i det döende språket. Dorian opererar i sina klassiska arbeten (t.ex. 1978, 1981) med en tregradig kompetensskala, där “older fluent speaker” syftar på talare vars språkbruk ansluter sig till en traditionell (prototypisk) norm, och “younger fluent speaker” syftar på talare vars språkbruk avviker från den prototypiska normen men ändå är flytande. Den tredje kategorin, “semi-speaker”, syftar på talare som kan använda språket produktivt men vars språkbruk ändå avviker så tydligt från den prototypiska normen att det inte nödvändigtvis längre kan karaktäriseras som flytande. Dorians talartypologi har varit inflytelserik i arbeten om språkdöd (se t.ex. översikten i Tsunoda 2005: 117–33), och utgjort en utgångspunkt för de flesta senare försök till typologier.

Att som utomstående forskare komma in i en talgemenskap och klassificera medlemmarnas språkliga färdigheter utifrån sina egna förhandsantaganden ser jag som problematiskt både i ett etiskt perspektiv (jfr diskussionen i Mithun 2001: 48–53, Eckert 2013: 12) och i ett empiriskt (se t.ex. Dorian 1982, jfr även Forsman 2015b). För att undvika onödiga

upprepningar i diskussionen framöver har jag ändå valt att här presentera en grov typologi av de talare som ingår i materialet för studien. Jag utgår från Dorians klassiska tredelade typologi. Det bör dock påpekas att Gammalsvenskby utgör en speciell situation i och med att det kollektiva språkbytet varit så abrupt; graderingen av de sista talarnas språkfärdigheter i svenska är inte lika uppenbar som den kan vara i andra språkdödssituationer (se även Wolfram 2004: 769).

De flesta talarna i mitt material kan av allt att döma karaktäriseras som “older fluent speakers”, eller traditionella talare. De behärskar den lokala svenska dialekten flytande och har inga som helst problem att uttrycka sig på svenska. Vissas ovana att umgås med utomstående kan (särskilt i materialet från 2001) ge upphov till stakningar och missförstånd, men dessa hör inte ihop med talarnas färdigheter i svenska utan enbart med deras och intervjuarens kännedom om andra svenska varieteter. Även om dessa talares speciesbruk inte förefaller problematiskt på något sätt, uppvisar dock samtliga variation i valet av bestämdhetsuffix. Mankov (2010a:12) anför att morfologin och lexikon hos tre av informanterna är bättre “bevarad” än hos de andra, men denna kategorisering torde egentligen snarare handla om beredskap att omfatta Mankovs fältmetoder. På den punkt som granskas i denna artikel, variation i böjningen i bestämd form singularis, skiljer sig de informanter Mankov talar om inte från de andra – åtminstone inte i mitt material. För exempel på speciesbruket hos denna grupp av talare hänvisas till exemplen i Forsman (2015a).

Skillnaden mellan “older fluent speakers” och “younger fluent speakers” utgörs inte av någon uppenbar gräns. Emellertid kan man ändå säga att tre av informanterna i mitt material på den undersökta punkten (bestämd form singularis) uppvisar ett delvis annorlunda språkbruk än majoriteten av de andra. Det är fråga om Andreas, Alvina och Elsa. Andreas hörde till de yngsta personerna i byn som veterligen talat svenska som vuxna. På inspelningen känns hans språkbruk emellanåt mindre flytande, men det fanns också många omständigheter kring inspelningen som kan ha inverkat på detta – inte minst det faktum att den gjordes i närvaro av Andreas mycket pratglada äldre syster Melitta. Det händer också att Melitta explicit korrigerar Andreas uttal, böjning eller ordval – ibland med ett mer prototypiskt alternativ, ibland med ett högsvenskt alternativ (framför allt vid ukrainska/ryska citatord).

Alvina och Elsa härstammar å sin sida liksom vissa andra informanter från ett tvåspråkigt svensk-tyskt hem, men deras svenskspråkige far dog när de var små. Mycket tyder på att det sedan inte talades särskilt mycket svenska i familjen. Elsa uppger att hennes svenska blev mycket bättre genom att hon länge arbetade i ett svensktalande arbetslag. Vissa av de andra informanterna har i olika sammanhang påpekat att Alvina och Elsa kan tyska bättre än svenska. Åtminstone delvis baserar sig detta omdöme emellertid snarare på att Elsa har svårare att förstå "högsvenska" än de flesta andra informanterna. Mankov pekar på ett flertal avvikelser i Elsas språkbruk jämfört med de prototypiska paradigmen han i sitt övriga arbete ställt upp, och klassar henne som semitalare. Alvina är å sin sida den informant som i mitt material uppvisar allra mest intraindividuell variation ifråga om böjningen i bestämd form singularis, även om det inte kan råda något tvivel om flytet i hennes svenska.

För dessa tre informanter gäller att deras speciesbruk ställvis kan ge intryck av att inte vara helt konsekvent. Det eventuellt vacklande speciesbruket hos Andreas och Elsa kan illustreras med exemplen (3–4, jfr även ex. 1 ovan), där ord i bestämd form singularis (eller förväntad bestämd form singularis) markerats med fetstil.

- (3) nå (.) å tåm vild enn hå:a bå:nar. **bå:ne** bår on uti (.) uti **må:an** öö (.) fju:r fem må:na (.) så bli:r e dett. så drå:a dām u:t tett **bå:n** frå:n a. å: n tri: gåŋa dro: dām misain tå u:t. skafa på korårt. en ent kan li:va tri: fju:r må:na me **mann** ent. (Andreas)

Men de ville ha flera barn. Barnet bår hon i magen fyra–fem månader, så dör det. Så drar de ut det barnet ur henne. Och tre gånger drog de minsann då ut. Skickade henne till kurort för att [hon] inte kan [= ska kunna] leva tre–fyra månader med mannen.

- (4) kfa:r ha:v si:n bita land (.) svatt jo:d va:r å te:r såŋ åk om **vå:re** tå **vatt** gi: rei diba:ks så gra:vår kva:r sitta (Elsa)

Var och en hade sin bit jord, så svart jord var där, och om våren, när vattnet sjönk, så gräver var och en sitt [= sin jord].

I exempel 3 får *bå:ne* 'barnet' och *må:an* 'magen' de ändelser som förväntas, liksom *mann* 'mannen', som slutar på *-n* och därmed har nollsuffix. Däremellan finns dock en förekomst av *bå:n* med nollsuffix i en

syntaktisk kontext som hos de äldre talarna kräver bestämd form, även om enstaka exempel utan förväntad bestämdhetsändelse också finns hos andra talare. I exempel 4 har *vå:re* 'våren' förväntad ändelse, medan *vatn* 'vatten/vattnet' däremot, till skillnad från vad som prototypiskt kan förväntas, har nollsuffix eller står i obestämd form (jämför även exempel 1 ovan, där samma informant, Elsa, har två olika former av samma substantiv efter varandra).

En klart egen kategori bland informanterna utgörs däremot av informanten Lydia. På inspelningen uppvisar hon på flera sätt ett språkbruk som kanske kunde klassas som semitalarspråk (jfr Forsman 2015b: 14; samt exempelvis Dorian 1981: 107ff om semitalare i allmänhet). Bland annat är hennes uttal på olika sätt mera påverkat av ukrainskan än de andra informanternas. Ifråga om bestämd form singularis ger hennes bruk inte samma slags intryck av att speciesdistinktionen kanske tillämpas delvis inkonsekvent som hos Andreas och Elsa, men däremot uppvisar hon flera icke-prototypiska böjningar som till sin karaktär inte liknar variationen hos de andra informanterna (se vidare i analysavsnittet 4). Ser man utanför bestämd form singularis uppvisar hon även där ställvis ovanlig variation (jfr nedan om exemplen 5 och 6). Dessutom har hon också i lexikon vissa idiosynkrasier och hör till de informanter som har särskilt många importter från ukrainskan och också flera importter från högsvenska. En annan möjlighet är att Lydia ska betraktas som ett exempel på vad Dorian (1994: 639) kallar "formerly fluent speaker"; när jag spelade in henne levde hon sedan några år tillbaka i Gammalsvenskby tillsammans med sin far, men dessförinnan hade hon under en längre tid levt med sin ukrainskspråkige man i en annan by och inte använt sin svenska. Några exempel på Lydias speciesbruk finns i (5–6).

- (5) nå så sa: en tå ja va:r rei i **su:khu:se** nest n så sa: en ja: (.) fåll ne:r
 bara ja teŋkar om ja falde deba:ka så stå:r ja hö:l me. (.) a om ja fåldär
 hit så fåldär ja ne:r på **jo:de**.

Och så sade han, när jag redan var på sjukhuset hos honom, så sade han att "Jag föll ner, jag tänkte bara 'om jag faller bakåt så slår jag ihjäl mig. Men om jag faller hit så faller jag ner på marken.'"

- (6) han (.) va:r kánn va: ŋ me **tramvaj** va: ŋ i kaɣáwka á te:r áää riɣa wá:ra
 he:r fráŋ **pástáhu:sn** á t n om b- **bá:tn** komär titt → så (.) seji ne e:n
 [namn] han ska koma deba:ka de hemma hans papa je:r fá]á:ra.

*Han var, var var han, med färjan var han i Kachovka å då ringde de från
 postkontoret här till honom, om båten kommer dit, så säg ni att [namn],
 han ska komma tillbaka hem, hans pappa har dött.*

Som de två exemplen visar är Lydias svenska flytande, med ett tillsynes
 oproblematiskt speciesbruk. Det lokala, ukrainska lånordet *tramvaj* 'färja'
 har som förväntat ändelslös bestämd form, medan *jođ* 'jord, mark' och
bá:t 'båt' har fått de ändelser som prototypiskt förväntas. Däremot får
hu:s 'hus' två olika bestämdhetsändelser i exempelordet *su:khu:se* 'sjuk-
 huset' (i sig sannolikt ett slags översättningsimport från högsvenskan,
 men med förväntad bestämdhetsändelse) och exempelordet *pástáhu:sn*
 'postkontoret' (sannolikt en tillfällig konstruktion baserad på ukrainskans
nouma [pošta]). Fonologiskt och grammatiskt följer utdragen huvudsak-
 ligen de lokala normerna, och uppvisar exempelvis kvantitetsopposition
 för betonade vokaler, retroflexion av alveolarer efter *r*, opposition mellan
 självständigt personligt pronomen i tredje person singularis maskulinum
han respektive enklitiskt *en/n* o.s.v. Samtidigt framkommer oväntad
 variation i stamvokalen i *falde(r)/fáldär*, icke-prototypisk böjning i *riya*
 (förväntad form: *re:yđ*), en oförväntad prepositionsfras *de hemma* 'till
 hemma' (förväntad form: *heim*) m.m.

4 Analys

4.1 Allmän beskrivning av variationen

Det första som blir tydligt när man studerar tilldelning av bestämdhets-
 suffix för substantiv i singularis i materialet är att alla talarna uppvisar
 en viss variation. Framför allt handlar det om intraindividuell variation,
 alltså att samma informant har alternativa former av samma ord (jfr
 exempel 1 ovan). En enda informant, Margareta, uppvisar ingen int-
 raindividuell variation på denna punkt, men detta ska sättas i relation till
 att hon är en av de informanter där antalet excerperade substantiv är rätt
 lågt. Också Margareta kan ändå sägas uppvisa variation i bestämdhets-

suffix, nämligen så att hon har några ord med annan bestämdhetsändelse än en eller flera andra informanter.

För några ord ser variationen ut att utgöra typiska exempel på språklig förändring. Det är särskilt orden *stu*: 'stuga' och *hu*: 'huvud' som uppvisar sådana mönster. Ordet *stu*: (femininum) förekommer i bestämd form på 11 av inspelningarna. Bland de äldre informanterna uppvisar ordet variation mellan bestämd form på *-e* och bestämd form på *-Ø*, medan de yngsta informanterna samt den äldre informanten Melitta har uteslutande nolländelse. Också bland de informanter som har variation i detta ord är det rätt tydligt att nolländelsen är den dominerande, med enstaka förekomster av *e*-ändelse. Det här kan tyda på att förändringen går från bestämd form med *-e* till bestämd form med nolländelse genom apokope av *e*. Därvid är det intressant att Anna, den äldsta informant som spelades in år 2011, utöver sin vanligaste form med nolländelse också har en förekomst var med *-e* och *-a*. Detta skulle kunna betyda att Anna har en medvetenhet om att formen med nolländelse är en produkt av apokope, men inte nödvändigtvis vilken av de två allmänt förekommande ändelserna för feminina ord som har apokoperats.

För ordet *hu*: (neutrum) är utvecklingslinjen den motsatta. Även detta ord förekommer frekvent, hos sammanlagt 7 av informanterna. Här har de flesta av de äldsta informanterna nolländelse, medan de yngre har övervägande eller uteslutande *-e*. En sådan här utveckling för *hu*: skulle innebära att det optionella *-e* som Mankov (2011: §10) antecknar för neutrer som slutar på betonad vokal är en innovation, vilket dock förvånar eftersom redan Vendell år 1881 (OED: 10) antecknar bestämd form med ändelsen *-e* för ordet *tre*: 'trä'. Att utvecklingslinjen är den motsatta jämfört med *stu*: kan ha att göra med ordens olika genus.

På det stora hela följer variationen i ändelsetilldelning emellertid inte informanternas ålder. Det är tydligt att vissa informanter har mera variation än andra, och för fyra av informanterna kan man som sagt mistänka att detta hänger ihop med språkförlust eller ofullständig inläring. Hos de elva andra informanterna är variationen emellertid mera moderat även om det alltså förekommer viss variation hos dem alla. Till stor del gäller variationen enskilda förekomster av enskilda ord hos enskilda informanter. Men man kan också urskilja tre särskilda typer av variation som tycks bilda mönster. I det följande kommer jag att presentera dessa typer av variation.

4.2 Några typer av variation

En av de två vanligaste typerna av variation i tilldelningen av bestämdhetsuffix i materialet är fall där en förväntad ändelse *-e* har ersatts med nolländelse. En granskning av de ord där sådan variation förekommer visar ett tydligt mönster. Även om det förekommer tre fall av *e*-apokope för feminina ord, visar flertalet av fallen att *e*-apokope är någonting som främst träffar ord av genus neutrum. Sammanlagt 8 informanter uppvisar *e*-apokope i sådana omgivningar, och antalet ord av denna kategori som förekommer med nolländelse är 9 utöver det ovannämnda *hu.*: Vanligen rör det sig om enstaka förekomster i variation med mer frekvent *e*-böjning, men för vissa ord förekommer samma form med nolländelse hos fler än en av informanterna (t. ex. *å:r* 'året' parallellt med det prototypiska *å:re* 'året' hos Alvina, Marta och Kristina).

En annan vanlig typ av variation är bortfall av en ändelse som innehåller *-n*. Som nämnt finns det flera olika allomorfer med *-n*, men gemensamt för dem är att de prototypiskt endast används för ord i maskulinum. I materialet finns exempel på att alla olika typer av *n*-ändelser ersatts med *e*- eller nolländelser hos någon av informanterna, men det är endast tre undertyper som har fler förekomster än en enda. Den ena av dessa undertyper, bortfall av den längsta och mest explicita allomorfen *-en* (t.ex. *må:gen* > *må:g* 'svärsonen', *bi:len* > *bi:l* 'bilen'), förekommer på ett undantag när enbart hos Andreas och Lydia, d.v.s. två av de informanter hos vilka man eventuellt kan misstänka ett större mått av språkförlust än hos informanterna överlag.

Den överlägset vanligaste typen av vacklan kring förväntade *n*-ändelser är fall där allomorferna *-n* och *-ŋ* inte realiseras. I de flesta fall rör det sig återigen om enstaka förekomster hos enstaka informanter, men två ord har flera förekomster. Ordet *vintär* 'vinter' förekommer med nolländelse hos Lydia och 1 gång var hos Anna, Marta och Kristina; i Martas och Kristinas fall står formen med nolländelse i variation med den prototypiska ändelsen *-ŋ*, som bägge har fler förekomster av. Beträffande *vintär*–*vintärŋ* kan det sägas att retroflexion av alveolarer efter *r* överlag inte är helt konsekvent bland informanterna, och att supradentalt *ŋ* i synnerhet är sparsamt förekommande i dialekten. För de fall av vacklan där den alveolara allomorfen *-n* hade varit den förväntade, gäller i alla fall utom ett att det är ord som i obestämd form slutar på en alveolar konsonant (exempelvis *prestn* > *prest* 'prästen'). För denna typ av

vacklan gäller alltså att det är fråga om ord där n-ändelsen artikulatoriskt sett inte är särskilt tydlig.

Som en tredje undertyp förekommer också några enstaka fall där en förväntad ändelse på *-(e)n* har ersatts med *-e*. Nästan alla dessa fall kommer från inspelningen med Lydia, och man kan återigen hänvisa till eventuell sämre behärskning av svenskans böjningsmönster. Det är ändå värt att notera att även Anna har ett ord där förväntat *-(e)n* blir *-e*, nämligen *blø:e* 'blodet' (ordet har prototypiskt genus maskulinum i dialekten, se OED). Samma alternativa form noteras också av Mankov (2010b: 94) hos en annan av informanterna som har en hel del umgänge med informanten Anna.

Om e-apokopen i första hand träffar neutrer, och förlust av n-ändelser av uppenbara skäl är begränsad till maskuliner, är tillskott av ett icke-prototypiskt *-n* i gengäld någonting som i första hand träffar ord med genus femininum. Det är främst feminina ord med ett prototypiskt bestämdhetsuffix *-e* som i stället får *-en*. De flesta exemplen kommer från inspelningen med informanten Melitta, som är den informant som är mest benägen att tala högsvenska. Därför kan man tänka sig att detta i viss mån kan vara ett dialektutjämningsfenomen. Emellertid uppvisar även tre andra, mindre högsvenskenbenägna informanter (Alvina, Emma, Andreas) liknande böjning för femininer av denna typ, t.ex. *keliyen* 'kvinna, hustrun' och *mölken* 'mjölken'. Margareta har vidare en förekomst av *mo:ldn* 'mullen' där OED antecknar genus femininum och Melitta har *mu(:)lde* (och 1 förekomst av *moll-Ø*, bägge dock med genus neutrum). Tillskott av *-n* kan dessutom också inträffa för femininer med en prototypisk ändelse *-a*. De två klara exempel som finns i materialet, *sko:t-an* 'skolan' och *l^(o)oy-an* 'lungan' är bägge svaga femininer där ett äldre **-a* i obestämd form fallit bort genom apokope. Vid sidan av *stu:* och *hu:* hör *sko:t* till de ord som uppvisar den största variationen i tilldelning av bestämdhetsändelse, och då uttryckligen mellan *-a* och *-an*. I sådana här ord kan n-ändelserna dock också tänkas utgöra dialektutjämningsform mot högsvenska eller anpassningsformer.

Utöver femininer med tillskott av *-n* förekommer också sammanlagt fem ord med genus neutrum med bestämda former på *-n* i materialet. Tre av dessa ord, *kåssn* 'korset', *slekten* 'släkten' och *påståhu:sn* 'postkontoret' finns hos informanterna Alvina, Elsa och Lydia, och kan därför hänga ihop med sämre språkbehärskning. Ordet *slekten* (1 förekomst hos Lydia) ser dessutom ut som en utjämningsform mot högsvenska, då den

mer prototypiska formen vore *slefte* med övergång *k > f* framför *t*. Härutöver förekommer neutrumordet *kri*: 'krig' med n-ändelse, *kri:(e)n*, både hos Alvina och Walba, och Marta har vidare parallellformerna *sla:ge* 'slaganfallet' och *sla:gen*. Slutligen har informanten Johannes det maskulina ordet *må:n* 'månad', som prototypiskt får bestämd form på *-Ø*, nästan genomgående med ändelsen *-en*, informanten Elsa det maskulina *stein* 'sten' med bestämd form *steinen* vid sidan av det prototypiska *stein-Ø*, och Alvina och Melitta sammanlagt tre förekomster av *bo:nden* 'bonden', som enligt Karlgren (1953:18) ska ha nolländelse (*bo:nd-Ø*) och oftast också har det hos Melitta. Även om dessa ord skulle vara tillfälliga felsägningar eller i fråga om *må:nen* en idiolektisk form, visar de sammantaget att det finns en tendens bland informanterna att tillfoga ett n-suffix till ord som prototypiskt skulle få nolländelse eller där e- och a-apokopen kan vara verksam och således också generera nolländelse.

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att även om variationen är mångskiftande och det finns åtminstone enstaka exempel på nästan alla kombinationer, går det att urskilja tre mer tydliga tendenser i den. För det första är bestämdhetsuffixet *-e* instabilt i neutrer och faller lätt bort. Hos maskuliner kan för det andra den prototypiska n-ändelsen ibland falla bort, men detta sker nästan uteslutande i fall där utljudande konsonanter följs av suffix med synkoperad vokal, till stor del i fall där n-ändelsen prototypiskt skulle vara supradentaliserad om den fanns med (typen *vintän* > *vintär-Ø*). För det tredje finns det en tendens att tillfoga en n-ändelse framför allt i feminina ord med det prototypiska suffixet *-e* (*kelij-e* > *kelij-en*), men också i neutrer och i någon mån maskuliner där den prototypiska ändelsen är *-Ø* (*kri:-Ø* > *kri:-(e)n*, *må:n-Ø* > *må:n-en*). En viss antydning till samma tendens finns kanske även i svaga femininer där a-apokope i obestämd form givit upphov till bestämdhets-suffix på *-a* (*sko:t-a* > *sko:t-an*). De tendenser som presenterats i detta avsnitt sammanfattas i tabell 4 nedan.

4.3 Variation e/a

En speciell typ av variation som endast förekommer hos en informant är variationen mellan bestämd form på *-e* och bestämd form på *-a*. Det är informanten Lydia som uppvisar tre ord med denna variation, nämligen *afä:r* 'affär', *bå:n* 'barn' och *do:tär* 'dotter'. Av dessa är *afä:r* en ny import från högsvenskan, som får ändelsen *-e* hos Marta och Lilly, de två äldre informanter som använder det utan att specifikt signalera att

Typ		genus	antal informanter	talartyp	kontext, kommentarer
-e > Ø		främst neutrum	8	alla talartyper	
bortfall av -n	bortfall av -en	(maskulinum)	2	yngre, semitalare	
	bortfall av -n	(maskulinum)	5	äldre, semitalare	efter dental eller -r
	-(e)n > -e	(maskulinum)	2	semitalare, äldre?	
tilskott av -n		främst femininum	5	äldre, yngre	dialektutjämning?, tidigare tvåstaviga femininer med förväntad form -a efter apokope
		även neutr. och mask.	6	alla talartyper	ord med förväntad form -Ø

Tabell 4. Sammanfattning av urskiljbara tendenser i suffixvariationen.

det är fråga om högsvenska. För ordet *bå:n* har de andra informanterna nästan samstämmigt ändelsen -e; det enda undantaget utgörs av Andreas, som har en förekomst med nolländelse vid sidan av den förväntade. I fråga om ordet *do:tär* har de flesta andra informanter *do:tra* i bestämd form singularis, medan Walba dock har sin enda förekomst av detta ord i bestämd form singularis med -e och Alvina har en förekomst med nolländelse vid sidan av den klart dominerande förväntade formen.

Också hos Lydia är den prototypiska ändelsen vanligare för *bå:n* och *do:tär*. Generellt kan man säga att Lydia har mer obestämbara och skiftande vokaler än de flesta andra informanterna, och variationen mellan -e och -a skulle således kunna förklaras med att hon inte alltid gör så stor skillnad mellan dessa vokaler. Att Lydia har fler förekomster av ordet *afä:r* med ändelsen -a än med den andra ändelsen -e skulle enkelt kunna förklaras med att det är fråga om en modern import och att böjningen av ordet därför inte har stabiliserats. Emellertid är det alltså så att Lydia i praktiken är den enda informanten som uppvisar variation mellan -e och -a och att variation som har ändelsen -a som ett av ändelsealternativen är ovanligare än de andra typerna av variation. Överlag är orden med suffixet -a den minsta gruppen i materialet och allomorfen -a av allt att döma den mest markerade. Hos de andra informanterna kan vacklan kring ändelsen -a vanligen förklaras som anpassningsformer (i tidigare tvåstaviga femininer, t.ex. *sko:t* < **sko:ta*), uppenbara tillfälliga felsägningar eller kanske a-apokope. Exemplet visar att det ofta är enkelt att skilja variation som pekar mot sämre språkbehärskning från den övriga variationen i materialet. Lydias idiosynkratiska -e/-a-variation hänger sannolikt ihop med att hon av allt att döma var den yngsta person

som talade svenska i vuxen ålder och flera år bodde åtskilt från resten av den svensktalande gruppen.

5 Diskussion

5.1 Variationen som ett uttryck för språkförlust

Som presentationen ovan visat, ser variationen alltså på många sätt slumpmässig ut. Steget är inte långt till en tanke om kaotisk "språkförlust" (*attrition*) till följd av språkbytet till ukrainska och den förestående språkdöden. Döende språk uppvisar ofta förändringar i lexikon, fonologi och grammatik som kan vara så omfattande och genomgående att de får ses som en följd av att talarna inte behärskar språket fullt ut. Sådana förändringar kan bero på ofullständig inläring hos de sista talarna på grund av att språket använts i allt mindre utsträckning i deras omgivning under deras uppväxt (brist på input). Alternativt kan språkförlusten bero på att talarna helt enkelt förlorat en del av sin tidigare språkfärdighet genom att de inte använt språket tillräckligt mycket (Tsitsipis 1989: 119f; Sasse 1992: 14ff, Thomason 2001: 236, jfr även Benmamoun, Montrul & Polinsky 2013: 166–71).¹⁵ Det finns emellertid också exempel på att just morfologin är särskilt motståndskraftig mot språkförlust (se Dorian 1978; Thomason 2001: 236f; Tsunoda 2005: 102f).

Den språkförlust i fråga om morfologi som forskare brukar förvänta sig i språkdödsituationer består huvudsakligen av två typer av förändringar. Å ena sidan förekommer omfattande analogier genom vilka språkets struktur förenklas, exempelvis minskning i allomorfsk variation. Å andra sidan förekommer reduktion, genom vilken hela grammatiska kategorier och distinktioner försvinner (Sasse 1992: 15f; Tsunoda 2005: 100f). En tredje typ av språkförlustrelaterad förändring

15 Jag har på annan plats (Forsman 2015b) talat för att termen *språkförlust* endast ska användas i det senare fallet, eftersom talarna i det tidigare fallet ju inte kan förlora någonting som de aldrig tillägnat sig. I brist på bättre term använder jag här *språkförlust* för bägge typerna av situationer, eftersom det i denna kontext inte är relevant att upprätthålla skillnaden. I en mycket liten och döende språkgemenskap är effekten av bägge typerna av processer ofta densamma – enskilda individers språkförlust leder till reduktion av språket som helhet, på samma sätt som språkförändring överlag är en process där skillnader mellan olika individers grammatiker utjämnas genom att någon särskild variant generaliseras över tid (jfr Montrul 2008: 67fn).

består av att variationen i språket kan öka mera än vad man förväntar sig i ett mer livskraftigt språk (Connell 2002: 168). Variationen i bestämdhetsuffix i Gammalsvenskbydialekten faller emellertid inte inom någon av dessa kategorier. Variationen har inte minskat antalet bestämdhetsuffix i dialekten, och inte heller lett till ett system med mindre allomorfi eller tydligare samstämmighet mellan form och funktion i övrigt, exempelvis så att en typ av ändelse skulle vara förknippad med ett visst genus. Tvärtom har variationen spritt alla typer av ändelser till alla olika genus (även om det förefaller tydligt att a-ändelsen fortsättningsvis främst hör ihop med femininer och även om maskulinerna endast uppvisar så få fall av a- och e-ändelser att dessa kan räknas som tillfälliga felsägningar). Den variation som undersökts här är alltså inte resultatet av analogisk utjämning.

Variationen har inte heller lett till att speciesdistinktionen skulle ha försvunnit. I litteraturen antar man ofta att talare av språk i dödskedet i allt högre grad närmar sin grammatik till grammatiken i det dominerande kontaktspråket (Thomason 2001: 231; Campbell & Muntzel 1989: 195), vilket i det aktuella fallet skulle innebära förlust av speciesdistinktionen, eftersom ukrainskan inte gör någon sådan distinktion. I Gammalsvenskbydialekten kan man se enstaka tendenser till reduktion (se exempelvis Forsman 2014b), men överlag tycks dialekten ha bibehållit sin prototypiska struktur. Jag har visserligen ovan nämnt att vissa informanter ger intryck av något sämre behärskning av speciesdistinktionen. Men förutom att det endast rör sig om två eller tre personer, är det också viktigt att notera att detta ändå inte innebär att speciesdistinktionen skulle ha försvunnit ens i dessa individers tal (jfr Lindgren 1999: 154 om kasusformer i kvenska dialekter). Tvärtom upprätthåller alla informanterna en speciesdistinktion, och det med explicita ändelser i över 70 % av fallen i singularis. Jag har också konstaterat att det framför allt bland maskuliner förefaller finnas en viss tendens till bortfall av ändelser som är någorlunda explicita. Men även här kan man påminna sig om att de ord som uppvisar sådana tendenser trots allt är rätt få, och dessutom mestadels fonologiskt likartade. Den granskade variationen i bestämdhetsuffixen verkar alltså inte heller vara en reduktionsprocess.

Beträffande den tredje typen av förändring, ökad fri variation, förefaller tilldelningen av bestämdhetsuffix i Gammalsvenskbydialekten i viss mån stämma överens med antagandet. Just det faktum att variationen till största delen är intraindividuell pekar mot denna för-

klaring. Men två omständigheter talar mot detta. Den ena är att det går att urskilja tendenser i variationen, samt att dels a-ändelserna för femininer (d.v.s. den mest markerade allomorfen), dels maskulinernas ändelsetilldelning (d.v.s. främst de tydliga n-ändelserna) fortfarande huvudsakligen verkar följa det prototypiska bruket. Den andra är att den variation som beskrivits ovan, liksom annan morfologisk, syntaktisk eller lexikal variation i mitt material, inte är så genomgripande att man automatiskt uppfattar den som språkdödsrelaterad (jfr t.ex. Schmidt 1991: 119; Thomason 2001: 228).

En ytterligare omständighet som talar mot språkförlust är att variationen på det stora hela inte är åldersrelaterad. Såväl de äldsta informanterna som de yngre uppvisar variation, och det finns inte någon tydlig åldersrelaterad ökning eller förändring i variationen annat än hos Lydia och kanske Andreas. Eftersom språkbytet i Gammalsvenskby varit radikalt, och något inexakt uttryckt skett inom 15 år (jfr Forsman 2015b: 10), har det inte heller förekommit någon sådan långdragen period där allt fler långsamt övergått till ukrainska, vilket ofta antas vara orsaken till språkförlust i döende talgemenskaper (jfr Sasse 1992: 14; Dorian 1994: 682). I stället ser det ut som om byborna antingen talar den lokala varieteteten av svenska flytande, eller också inte alls. Utöver Lydia har jag identifierat en enda person i Gammalsvenskby som bör ses som en s.k. semitalare (se Forsman 2015b). Enligt mina svensktalande informanter och flera icke-svensktalande svenskättlingar talades det mycket svenska inom familjekretsarna också efter det att barnen inte längre lärde sig svenska; man kan alltså inte heller automatiskt utgå från att variationen beror på brist på användning av språket.

5.2 *Variationen som språkförändring*

Utifrån de tre typer av mer frekventa mönster som jag identifierat ovan, kunde man kanske uppfatta variationen som något mera systematisk än den vid första anblick förefaller. Granskar man speciesböjningen i dialekten överlag, kan man se att det finns en ganska stark förändringstendens i riktning mot nolländelser i bestämd form singularis. Redan i äldre skeden av dialektens historia har bortfall av final dental gjort att neutrer som slutar på obetonad vokal fått nolländelse. Också maskuliner som slutar på *-n* har genom artikelsynkope fått nolländelse. Enligt Mankov (2011, 2013) har vidare åtminstone vissa neutrer som slutar på betonad vokal endast optionellt en e-ändelse i bestämd form, och ser man

på dialektens morfologi i övrigt (t.ex. verbböjningen) ser man att e-ändelser överlag är instabila och ofta blir föremål för apokope. I ljuset av den variation som granskats ovan ser det ut som om e-apokopen framför allt träffar neutrer, men det finns också vissa exempel på e-apokope bland femininer, t.ex. i fråga om substantivet *stu*: 'stuga'. För bägge dessa grupper av ord leder e-apokope till nolländelse.

Också finalt *a* har åtminstone tidigare kunnat bli föremål för apokope. Det här syns i äldre långstaviga svaga femininer av typen *sko:t* och *loy*, som blivit enstaviga i obestämd form. I materialet är det emellertid inte alltid tydligt om formen med finalt *a* faktiskt ska tolkas som bestämd form, och i synnerhet ordet *sko:t(a)* som förekommer frekvent visar en viss vacklan på denna punkt. Tillskottet av *-a* i obestämd form singularis kan vara ett modernt utjämningsfenomen mot högsvenska, men även om det är det, leder det till att också dessa ord i sådant språkbruk har bestämd form med nolländelse. Man kan dessutom påminna sig om att vissa informanter också för moderna, ursprungligen feminina, slaviska importord på *-a* gör en skillnad mellan obestämd form med apokope och bestämd med bevarat *-a*. Det här antyder å ena sidan att a-apokopen kanske inte upphört att verka, och samtidigt å andra sidan att formen med *-a* inte entydigt innehåller ett explicit suffix för alla informanter. Detta skulle innebära att inte ens a-ändelsen för sådana femininer är en explicit bestämdhetsändelse, även om den i andra ord tycks vara den mest markerade allomorfen.

Bestämd form med nolländelse är alltså ett allmänt fenomen som gäller ord av alla genus. Härvid kan man påminna sig om att importord från tyska, ryska och ukrainska överlag tenderar att ha nolländelse i singularis bestämd form. Tyska och slaviska ord har sannolikt alltid använts av de svensktalande i Gammalsvenskby. Detta syns till exempel på att Karlgren, vars artikel (1953) baserar sig på fältarbete år 1906, kunnat konstatera att sådana ord tenderar att få nolländelse, även om Lagus (1852b) och Utas (1959:112f) explicit eller implicit påstår att importorer är sällsynta. Under största delen av mina informanternas livstid har Gammalsvenskby inte haft någon kontakt med andra svensktalande, och bland annat som en följd av detta kan man anta att antalet importorer från ryskan och ukrainskan ökat ytterligare, eftersom samhället ju utvecklats under samma tid. Som jag nämnde i avsnitt 2, tenderar informanterna att använda ryska eller ukrainska ord för olika moderna företeelser, som vaccinspruta (*okáll*) eller operation (*åpera:tsia*). Man ser också att vissa

sådana importord som är vanliga i mitt material från 2001 framför allt i det nyare materialet ersätts med importter från högsvenskan, exempelvis *maf:n(a)* 'bil' och *bálnitsa* 'sjukhus' som i det nyare materialet vanligen heter *bi:l* och *su:ku:s* (m.fl. varianter). Att tidigare allmänna importord från ryskan eller ukrainskan ersätts med nya importord från högsvenskan sedan informanterna återigen har kontakt med andra svensktalande visar att också de tidigare importterna fyllt luckor i ordförrådet. Med andra ord bör det alltid ha funnits ett visst mått av import av ord som prototypiskt fått nolländelse.

Bortfall av explicit bestämdhetsuffix i singularis ser med andra ord ut att vara en språkförändring som beror på flera olika fonologiska processer, av vilka åtminstone vissa pågått en längre tid och redan lämnat spår i det äldre språkbruket.¹⁶ Till en del förstärks denna förändring av språkkontaktsituationen, som även den pågått en lång tid. I ljuset av detta kan man dessutom säga att när bortfall av bestämdhetsuffix inträffar i kontexter där dessa processer vanligen inte skulle verka, exempelvis i fråga om *n*-allomorfen för maskuliner som slutar på alveolar, kan sådant åtminstone delvis hänga ihop med att en stor del andra substantiv inte heller får explicit bestämdhetsändelse. Till och med i de fall där bortfallet av bestämdhetsändelser är såpass markant att det redan ser ut som sämre behärskning av svenskans speciesbruk, kan man föreställa sig att detta hänger ihop med det mer moderata suffixbortfallet. Andreas och Elsas eventuellt mindre säkra behärskning av speciesdistinktionen kan helt enkelt bero på att speciesböjningen i den svenska som talats i deras omgivning under deras livstid i hög grad är implicit (jfr Benmamoun, Montrul & Polinsky 2013: 170f).

I ett sådant sammanhang skulle också tendensen att tillfoga *n*-ändelse till femininer och neutrer kunna få en förklaring. Den skulle då kunna bero på en strävan att uttrycka bestämd form tydligt i fall där man annars skulle ha en nolländelse eller en *e*-ändelse som träffas av apokope. Det

16 Att det handlar om fonologiska processer och inte en grammatisk, d.v.s. förlust av bestämdhetsopposition, blir tydligt om man ser på pluralis. Där förekommer visserligen också variation i synnerhet för maskulina ord, men tendensen måste ses som den motsatta, alltså mer explicit uttryckt bestämd form. Här har bestämdhetsuffixet *-na*, enligt Karlgren (1953: 17ff) förbehållet neutrer och femininer samt vissa typer av maskuliner, spridit sig så att det numera allmänt förekommer för de flesta substantiven, ibland i variation med de andra allomorferna *-a* och *-e* (Mankov 2011: §5). Exempelvis *fisk-ar* 'fiskar' ska prototypiskt vara *fisk-a* i bestämd form men bli numera ofta *fisk-ana*.

här är en förklaring som är förenlig med Kuryłowicz (1947) och Mańczaks (1958) försök till beskrivningar av analogiska processers riktningar. Enligt Kuryłowicz (1947: 170) kan talarna ge upp distinktioner av mindre central betydelse (i det aktuella fallet deklinationsskillnaderna) för att upprätthålla mer centrala distinktioner (speciesdistinktionen). Här är det värt att notera att även om deklinationsskillnaderna traditionellt beskrivits som sammanfallande med genusdistinktionen, så finns det i materialet fall där talarna tydligt behåller det prototypiska genuset för ett ord trots att de använder ett bestämdhetssuffix som prototypiskt inte hör ihop med detta ord. Det är alltså inte fråga om en förlust av genusdistinktion.

Mańczak (1958: 321) tillägger att “nolländelser oftare ersätts av explicita ändelser än tvärtom”. Att det är just *n*-ändelsen som då används i den moderna Gammalsvenskbydialekten stämmer också överens med exemplarbaserade modellens förutsägelse att mer frekventa former tjänar som underlag i analogier (Bybee 2010: 24f). *N*-ändelserna träffas ju inte av apokope och är därför relativt sett både stabilast och frekventast. Att det finns en tendens att uttrycka bestämd form tydligare än i den traditionella dialekten styrks ytterligare av att en liknande tendens finns i pluralis, där det tydligaste bestämdhetssuffixet *-na* spridit sig så att det numera allmänt förekommer också med ord som prototypiskt skulle ha andra ändelser.

Också i den mån de tillfogade *n*-ändelserna i singularis utgör exempel på utjämning mot högsvenskan stärks antagandet att *n*-ändelsen är en särskilt tydlig ändelse och därför används för att explicit uttrycka bestämd form. Det prototypiska ordet *nå:t* ‘natt’ (fem.), med bestämd form *nå:te*, förekommer i mitt material hos vissa av de yngre informanterna i formen *na(:)t(t)en* i kontexter där dessa i övrigt talar dialekt, antingen som enda form eller som alternativ till den prototypiska formen. Den innovativa formen är ett tydligt exempel på utjämning eller åtminstone anpassning, men visar ändå att högsvenskans vanligare *n*-ändelser är tydliga och i vissa ord kanske markerade för dessa informanter. Till detta kan man ytterligare lägga tillfälligt förekommande *n*-ändelser för ryska/ukrainska importter, exempelvis *savχå:s-en* ‘sovchosen (en typ av sovjetiskt jordbrukskollektiv)’, *maf̥:n(a)-(a)n* ‘bilen’, liksom för andra högsvenska importter som *mikrfånsvärken* ‘Migrationsverket’ och *tŷyrka-n* ‘kyrkan’ (prototypiskt *kirkj-a*).

5.3 Individuell variation

En annan fråga är om ett visst mått av slumpmässighet rättfärdigar att man automatiskt ser på variationen som någonting som hänger samman med den förestående språkdöden. Kanske variation av den art som förekommer i materialet helt enkelt är individuell men inte nödvändigtvis tilltagande. Hurttä (1999: 65ff) påpekar att man inom den finska dialektologin redan för mer än ett sekel sedan konstaterat att också de dialekter man då undersökte innehöll variation, men att de vetenskapliga mål som dialektforskningen hade ledde till att man inte beaktade variationen (jfr även Levander 1909; Gauchat 1905: 5). Även om man konstaterat att det förekommit variation i de mer lokala munarterna redan för länge sedan, är grundantagandet idag dock oftast att variationen också är socialt baserad – d.v.s. att de olika registrerade varianterna indexerar olika sociala stilar med koppling till exempelvis register, ålder, kön eller nätverk.

Ett annat vanligt antagande är att det överlag finns mindre variation i små och homogena talgemenskaper än i större (Johnstone 2000: 416). Dorian (1994, 2010) konstaterar emellertid att det förekommer stor variation i hennes material och att denna inte alltid tycks vara funktionellt eller socialt betingad, utan helt enkelt kan vara ett drag som följer talarnas individuella preferenser. Hon menar att den individuella variationen i hennes material beror på tre huvudsakliga bakgrundsfaktorer för talgemenskapen som helhet. För det första talas varieteten av en liten, isolerad minoritet som inte berörs av andra varietetens normer. För det andra är talarpopulationen socioekonomiskt homogen samtidigt som andra variationsfaktorer såsom geografi eller ålder har svag betydelse. För det tredje har talgemenskapen en historia av språkkontakt och av att olika befolkningar utan inbördes stratifiering blandats (Dorian 2010: 274–81). Gauchat, som vid förra sekelskiftet beskrev åtminstone delvis individuell fonetisk variation i den franskschweiziska byn Charmey, angav liknande omständigheter där (1905: 2f, 49). Connell (2002: 180ff) hänvisar till några studier av språk som *inte* verkar vara inne i språkbyteprocesser och kommer liksom Dorian fram till att sådan, tillsynes fri variation (eller *variabilitet*, se Riionheimo 2007: 64f) sannolikt snarare är ett drag i små, relativt isolerade talgemenskaper med nära inbördes sociala band, oavsett hur livskraftiga eller hotade de är. Som han påpekar uppfylls dessa karaktäristika av många av de gemenskaper vars döende

språkvarieteter studerats, vilket till en del kan förklara att omfattande individuell variation setts som en exponent av förestående språkdöd.

Vad beträffar de sista talarna av Gammalsvenskbydialekten, är deras omständigheter på många plan liknande som de Dorian (1994, 2010) och Connell (2002) rapporterar för sina respektive talgemenskaper. Varieteten talas av en socialt homogen grupp med nära band mellan medlemmarna, vilka ofta dessutom är släkt med varandra. Barnens språkliga socialisering har delvis skett utanför kärnfamiljen (Forsman 2016: 385–87), vertikalt hos far- och morföräldrar och horisontellt i grupper med stor åldersvariation. Språkligt har gruppen varit isolerad från andra svenska varieteter och därmed från den normativitet som råder i dessa. Att språkliga varianter skulle få social betydelse motverkas av att det är ett helt annat språk som fyller prestigefunktioner. Språkkontakten har å sin sida varit en realitet i byn mer eller mindre sedan den grundades.

En modifiering av denna förklaring är att den individuella variationen inte hänger ihop med den förestående språkdöden på ett synkront plan, men att den ändå diakront har sin upprinnelse i det faktum att den undersökta språkliga varieteten har allt färre talare. Som Lappalainen (2004: 58) påpekar, har en del försök till variationsforskning stupat på att skillnader mellan olika individers språk kan bli svåra att förklara om individerna ses som representanter för grupper som forskaren bildat utifrån utomspråkliga variabler – snarare än att forskaren skulle studera språkliga uttryck i verkliga, naturliga grupper. Det är förstås möjligt att den variation som finns i Gammalsvenskby idag är en rest av tidigare variationsmönster som följt olika socialt baserade nätverk; när antalet talare krympt kan variationen ha levt kvar, samtidigt som dess koppling till olika nätverk inte längre går att se. En del av styrkan i en sådan förklaring förtas kanske ändå av att den variation som granskats här till stor del är intraindividuell.

Det är i detta sammanhang intressant att de enda omdömena som några av mina informanter gett om andra informanternas kunskaper i svenska är att systrarna Alvina och Elsa talar tyska bättre än svenska. Detta omdöme tycks emellertid i mindre utsträckning basera sig på några specifika drag i deras svenska än på det faktum att de sinsemellan snarast interagerar på tyska och hör till de få "svenskar" i byn som säger sig ha inte bara svensk, utan också tysk etnicitet. Att Elsa tidvis har svårigheter att förstå högsvenska beror kanske främst på att hon är en skygg person

som undandrar sig samröre med främmande och därmed har mindre erfarenhet av andra svenska varieteter än den lokala.

Ytterligare en sak som talar för denna förklaring till variationen är att även Mankov allt som oftast får konstatera att variation förekommer ifråga om både böjning och uttal (exempelvis 2010b: 93–96 eller många av orden i Mankov 2014). Detta trots att hans huvudsakliga metod för att dokumentera prototypiska böjningsparadigm och lexikon i dialekten varit elicitering med ett fåtal informanter. I själva verket förekommer uppenbar variation till och med hos de tre informanter som varit Mankovs främsta informanter och vars språkfärdigheter han bedömer som särskilt "bevarade" (Mankov 2010a: 12).

Det är alltså möjligt att sådan variation som den jag kunnat konstatera för bestämdhetssuffixen i Gammalsvenskbydialekten inte är förknippad med språkförlust och inte heller har en social innebörd. Som jag nämnt ovan är det endast för två av de varierande orden som variationen ser ut att korrelera med ålder på ett sådant sätt som pågående språkförändring ofta gör. För det ena av dessa ord, *hu*: 'huvud', gällde dessutom att förändringen ser ut att gå från den form som borde utgöra slutresultatet av förändringen, mot den form som dokumenterats redan 1881. Även om jag kunnat urskilja vissa trender i variationen, är de ord som trenderna stämmer in på till syvende och sist ganska få i proportion till samtliga förekommande ord där liknande variation skulle ha varit möjlig (drygt 60 % av alla de jämförbara orden med variation). I viss mån kan detta förstås bero på att jag endast beaktat ord som uppvisat intraindividuell variation eller förekom hos flera informanter; det kan med andra ord finnas ytterligare, dold variation som inte syns i materialet, då de jämförbara orden utgjorde en rätt liten del av samtliga excerperade substantiv. Trenderna är hur som helst delvis sinsemellan motstridiga, exempelvis i fråga om förlust respektive tillskott av *n*-ändelse.

6 Avslutning

I den här artikeln har jag redogjort för en del av den variation som förekommer i ett material av relativt oplanerat tal på Gammalsvenskbydialekt. Fokus har legat på tilldelning av bestämdhetssuffix för substantiv i singularis; i materialet förekommer dock också annan variation – i synnerhet fonetisk, men även moderat morfologisk och

syntaktisk. Jag har konstaterat att materialformen å ena sidan inte är helt ägnad åt en analys av detta slag, eftersom de ord som kan jämföras blir förhållandevis få. Å andra sidan har jag också påpekat att variationen kanske inte skulle ha uppdragats om materialinsamlingen haft en annan form. Jag har konstaterat att variation förekommer hos alla informanterna, oavsett ålder, och att den är heterogen. Trots detta var det möjligt att urskilja några mer allmänna tendenser i variationen.

I avsnitt 5 lade jag fram tre olika perspektiv ur vilka man kan tolka variationen. Den förklaring som med tanke på kontexten kanske ligger närmast till hands, nämligen att variationen beror på att Gammalsvenskbydialekten talas av en döende talgemenskap, föreföll vara den som fann minst stöd i materialet. Att variationen pekar mot pågående språkförändring tycks mig mer sannolikt, men på grund av materialets form och omfattning, samt den kontext i vilken dialekten talas, kan emellertid inte heller denna möjlighet testas mer entydigt. Eftersom de flesta av informanterna inte längre lever, är det inte heller möjligt att samla in ett nytt material som vore mer lämpat för att specifikt undersöka denna möjlighet. Mest sannolik verkar förklaringen att variationen helt enkelt följer individuella mönster och till stor del saknar social betydelse. Den här möjligheten finner stöd i det faktum att andra kontexter i vilka sådan individuell variation uttryckligen konstaterats, liknar Gammalsvenskby både socialt och språksociologiskt. Möjligheten finner också stöd i att variation även förekommer i andra, samtida beskrivningar av dialekten, trots att det huvudsakliga målet där varit att finna det som är prototypiskt.

Ifall den variation som presenterats ovan faktiskt varken är språkförlustrelaterad eller socialt baserad, leder den till en fråga med större räckvidd än endast Gammalsvenskbykontexten. Nämligen: Kan fortgående variation verkligen automatiskt ses som funktionell ens i talgemenskaper av annan typ än den i Gammalsvenskby? Eller kan det vara så att ostrukturerad variation är vanlig också i talgemenskaper med mindre intensiv språkkontakt och ohotad språklig fortlevnad men att stark kodifiering av språket och en absolut sett större mängd input gör att vi inte reagerar på den? För att denna fråga ska kunna utforskas behövs mer ingående beskrivningar av variation i andra språkliga varieteter även i sådana fall där denna variation inte redan konstaterats indexera någon social aspekt av talaren.

Bilaga: Transkriptionsprinciper

Det inspelade materialet har transkriberats i grov ljudskrift där de vanliga bokstäverna representerar ungefär det ljud som kanoniskt förknippas med dem enligt östsvenskt uttal. Undantaget är <u(:)> som är klart främre än i de flesta finlandssvenska varieteter, men bakre än i standardsvenskt uttal. <o> står för bakre slutna rundad vokal (IPA: <ɔ>) och <å> för bakre halvöppen rundad vokal (IPA: <ɔ̃>). <z> står i enlighet med IPA för tonande s-ljud och <w> för bilabial tonande frikativa. Härtill har följande grafem använts: supradentalerna <ɖ>, <ɳ>, <ʂ>, <ʈ>; velar nasal, d.v.s. *ng*-ljud <ŋ>; östsvenskt *sj*-ljud <ʃ>; bakre *i* <ɪ>; alveolopalatal tonlös frikativa <ç> (från de östslaviska språkens *sjtj*-ljud). Dessutom står <ɭ> för kakuminant *l* (IPA: <ɭ>) och <χ> för *ach*-laut (IPA: <x>). I exempelorden har vokallängd märkts ut med <: >, medan långa konsonanter dubbeltecknats. Parenteser kring ett grafem, t.ex. i *su(:)k(h)u(:)se(t)* signalerar att uttalet varierar; mindre uttalsvariationer som inte har betydelse för argumentationen har dock av läsbarhetsskäl inte skrivits ut.

Litteratur

- Benmamoun, Elabbas, Silvina Montrul & Maria Polinsky. 2013. Heritage languages and their speakers: Opportunities and challenges for linguistics. *Theoretical linguistics* 39 (3–4): 129–81.
- Bobyleva 2008 = Бобылева, С.И. Шведы Украины и государственная власть. I: *Вопросы германской истории: Сборник научных трудов*, red. С.И. Бобылева et al., 247–67. Дніпропетровськ: Издательство ДНУ. www.nbuv.gov.ua/portal/Soc-Gum/Pni/2008/index.html, granskad 8 maj 2012.
- Bybee, Joan. 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Campbell, Lyle & Martha Muntzel. 1989. The structural consequences of language death. I: *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*, red. Nancy C. Dorian, 181–96. Cambridge etc.: Cambridge University Press.

- Connell, Bruce. 2002. Phonetic/phonological variation and language contraction. *International Journal of the Sociology of Language* 152: 167–85.
- Dorian, Nancy C. 1973. Grammatical change in a dying dialect. *Language* 49 (2): 413–38.
- . 1978. The fate of morphological complexity in language death. *Language* 54 (3): 590–609.
- . 1981. *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- . 1982. Defining the speech community to include its working margins. I: *Sociolinguistic variation in speech communities*, red. Suzanne Romaine, 25–33. London: Edward Arnold.
- . 1994. Varieties of variation in a very small place: Social homogeneity, prestige norms, and linguistic variation. *Language* 70 (4): 631–96.
- . 2010. *Investigating Variation: The Effects of Social Organization and Social Setting*. Oxford Studies in Sociolinguistics. Oxford, etc.: Oxford University Press.
- Eckert, Penelope. 2013. Ethics in linguistic research. I: *Research methods in linguistic*, red. Robert J. Podesva & Devyani Sharma, 11–26. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enger, Hans-Olav. 2004. On the relation between gender and declension. A diachronic perspective from Norwegian. *Studies in Language* 28 (1): 51–82.
- Forsman, Ludvig. 2012. The linguistic ecology of the death of Swedish in Ukraine. I: *Language: Competence – Change – Contact /Sprache: Kompetenz – Kontakt – Wandel*, red. Annikki Koskensalo, John Smeds, Rudolf de Cillia & Ángel Huguet, 221–38. Berlin: LIT Verlag.
- . 2014a. Svensk identitet utan svenskt språk i Gammalsvenskby. I: *Svenskan i Finland 14*, red. Riitta Kosunen, Kirsi Lepistö & Paula Rossi, 47–60. Studia Humaniora Ouluensia 14. Oulu: Oulun yliopisto.
- . 2014b. Perfektums försvinnande i Gammalsvenskbydialektens slutskede. En studie av multikausal språkförändring. I: *Svenskans beskrivning 33*, red. Jan Lindström et al., 63–74. Nordica helsingiensia 37. Helsingfors: Finska, finskugriska och nordiska institutionen, Helsingfors universitet.

- . 2015a. Language shift in Gammalsvenskby: A nexus analysis of the shift to Ukrainian in a traditionally Swedish-speaking community. *Journal of Sociolinguistics* 19 (1): 37–61.
- . 2015b. Svetlanas svenska: Avvikelser eller förändring hos en semitalare av Gammalsvenskbydialekt? *Folkmålsstudier* 53: 9–33.
- . 2016. Language shift from a non-speaker perspective: Themes in the accounts of linguistic practices of first-generation non-Swedish-speakers in Gammalsvenskby, Ukraine. *Language in Society* 45: 375–96.
- Gauchat, Louis. 1905. L'unité phonétique dans le patois d'une commune. Sonderabdruck aus *Aus romanischen Sprachen und Literaturen. Festgabe für Heinrich Morf*. Halle: Verlag von Max Niemeyer.
- Hedman, Jörgen. 1994. *Svenskbysläkter. Släktförteckningar över familjerna från Gammalsvenskby i Ukraina*. Visby: Ödins Förlag Hanseproduktion AB.
- Hedman, Jörgen & Lars Åhlander. 2003. *Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina*. Stockholm: Dialogos.
- Hurtta, Heikki. 1999. Variaationtutkimuksen myytit ja stereotypiat. I: *Kirjoituksia sosiolinguistikasta*, red. Urho Määttä, Pekka Pälli & Matti K. Suojanen, 53–101. *Folia fennistica & linguistica* 22. Tampere: Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Joalaid, Marje & Evi Juhkam. 1982. Reigi rootslaste järeltulijad Ukrainas. *Keel ja kirjandus* 5: 240–45.
- Johnstone, Barbara. 2000. The Individual Voice in Language. *Annual Review of Anthropology* 29: 405–24.
- Karlgren, Anton. 1940. Gammalsvenskby: Land och folk. *Svenska landsmål ock svenskt folkliv* B.27: 1–78.
- . 1953. Gammalsvenskby: Uttal och böjning i gammalsvenskbymålet. Med kommentarer utgivet av Nils Tiberg. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* B.56: 5–32.
- Kotljarchuk 2010 = Котлярчук, А. Шведские колонисты Украины в Коми АССР. Технологии насильственной нормализации и коллективное сопротивление. I: *Скандинавские чтения 2008 года: Этнографические и культурно-исторические аспекты: сборник статей*, red. Шрадер, Т.А. et al., 306–324. Санкт-Петербург: МАЭ РАН. www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-187-9/978-5-88421-187-9-25.pdf, granskad 19 september 2014.

- Kotljarchuk, Andrej. 2011. Ukrainasvenskar i Gulagarkipelagen. Tvångsnormaliseringens teknik och kollektivt motstånd. *Historisk tidskrift* 13 (1): 3–24.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1947. La nature des procès dits “analogiques”. *Acta Linguistica* 5: 121–38.
- Lagus, J.W. 1852a. Utflygt till Dniepern i April 1852. *Finlands allmänna tidning* n:o 129 (7 juni 1852), 536–37. Del av följetång i nr. 127–34 (4–12.6.1852).
- . 1852b. Utflygt till Dniepern i April 1852 (forts.). *Finlands allmänna tidning* n:o 134 (12 juni 1852), 557. Del av följetång i nr. 127–34 (4–12.6.1852).
- Lappalainen, Hanna. 2004. Språklig variation och interaktion – nya perspektiv inom den fennistiska dialektforskningen. *Folkmålsstudier* 43: 57–79.
- Levander, Lars. 1909. I vad mån kan ett bymål kallas enhetligt? *Språk och stil* 9: 39–59.
- Lindgren, Anna-Riitta. 1999. Linguistic variation and the historical sociology of multilingualism in Kven communities. I: *Language Change: Advances in Historical Sociolinguistics*, red. Ernst Håkon Jahr, 41–166. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Maiden, Martin. 2004. Into the past: Morphological change in the dying years of Dalmatian. *Diachronica* 21 (1): 85–111.
- Mańczak, Witold. 1958. Tendences générales des changements analogiques. *Lingua* 7: 298–325.
- Mankov 2010a = Маньков, А.Е. Дialeкт села Старошведское. *Вестник Православного Свято-Тихонского Гуманитарного Университета (ПСТГУ)*, Серия III: Филология 1(19): 7–26.
- Mankov 2010b = Маньков, А.Е. Грамматические категории существительного в диалекте села Старошведское. *Вестник ПСТГУ*, Серия III: Филология 2(20): 92–111.
- Mankov 2011 = Маньков, А.Е. Словоизменение существительных в диалекте села Старошведское. *Вестник ПСТГУ*, Серия III: Филология 2(24): 32–43.
- Mankov 2012 = Маньков, А.Е. Словоизменение глаголов в диалекте села Старошведское. *Вестник ПСТГУ*, Серия III: Филология 2(28): 7–25.
- Mankov 2013 = Маньков, А.Е. Дialeкт села Старошведское: обзор морфологии. I: *Мир шведской культуры: Материалы*

- Международной научной конференции 6 апреля 2011 года*, red. Т.А. Салычева-Тоштендаль, 55–105. Москва: РГГУ.
- Mankov, Alexander E. 2014. A Scandinavian Island in a Slavonic Linguistic Environment. The Dialect of Gammalsvenskby: Nouns (paper 2). *Slověne* 2014 (1): 120–170.
- McGregor, William. 2002. Structural Changes in Language Obsolescence: A Kimberley (Australia) Perspective. *SKY Journal of Linguistics* 15: 145–85.
- Mithun, Marianne. 2001. Who shapes the record: the speaker or the linguist. I: *Linguistic Fieldwork*, red. Paul Newman & Martha Ratliff, 34–54. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montrul, Silvina A. 2008. *Incomplete Acquisition in Bilingualism: Re-examining the Age Factor*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- [Nymann, A.I.]. 1837. Utdrag ur ett bref till Redaktionen, dateradt staden Cherson d. 3./15. Dec. 1836. *Helsingfors tidningar*, 1.2.1837.
- OED = Freudenthal, A.O. & H.A. Vendell. 1886. *Ordbok öfver de estländsk-svenska dialekterna*. Faksimileupplaga 1982. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner.
- Palosaari, Naomi & Lyle Campbell. 2011. Structural aspects of language endangerment. I: *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*, red. Peter K. Austin & Julia Sallabank, 100–119. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Riionheimo, Helka. 2007. *Muutoksen monet juuret. Oman ja vieraan risteytyminen Viron inkerinsuomalaisten imperfektimuodostuksessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Russwurm, C. 1855. *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ebstlands und auf Runö*. Reval: In Comission bei Fr. Fleischer, Leipzig.
- Sasse, Hans-Jürgen. 1992. Theory of language death. I: *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*, red. Matthias Brenzinger, 7–30. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Schmidt, Annette. 1991. Language attrition in Boumaa Fijian and Dyirbal. I: *First language attrition*, red. Herbert W. Seliger & Robert M. Vago, 113–24. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Tiberg, Nils & Loit, Aleksander (utg.) 1958. *Gammalsvenskbydokument*. Estlandssvenskarnas folkliga kultur 3. Skrifter utgivna av Kungl. Gus-

- tav Adolfs Akademien 31. Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln/København: Einar Munksgaard.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Tsitsipis, Lukas. 1989. Skewed performance and full performance in language obsolescence: The case of an Albanian variety. I: *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*, red. Nancy C. Dorian, 117–37. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Tsunoda, Tasaku. 2005. *Language Endangerment and Language Revitalization*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Utas, Jan. 1959. *Svenskbyborna. Historia och öde från trettonhundra till nu*. Stockholm: Natur och kultur.
- Utas, Jan. 1971–76. *Gammalsvenskbydialekten*. Manuskript till ordbok över Gammalsvenskbymålet i fem pärmar. Institutets för språk och folkminnen dialektarkiv i Uppsala. Arkivnr. ULMA 31536.
- Wawrzeniuk, Piotr. 2010. Formering till modernitet. Gammalsvenskby genom finländska och rikssvenska ögon 1836–1904. *Historisk tidskrift för Finland* 95: 249–67.
- Wolfram, Walt. 2004. Language Death and Dying. I: *The Handbook of Language Variation and Change*, red. J.K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes, 764–87. Malden, MA etc.: Blackwell Publishing.

Abstract

This article discusses variation in the choice of definiteness endings for nouns in the singular in the Estonian-Swedish dialect of Gammalsvenskby, Ukraine. The discussion is based on recordings of relatively spontaneous speech, made with 15 speakers from the last Swedish-speaking generation in Gammalsvenskby in 2001–13. A large number of nouns show variation between different endings for the definite form, both inter-individually and intra-individually. Since the speech community has undergone a collective language shift, it is natural to link the extensive variability to language attrition, and for some of the informants this may be the case. However, the article argues that it seems more likely that the variability in the speech of the other informants represents personal-

LUDVIG FORSMAN

pattern variation not linked to attrition, although it might also be a case of change in progress.

Ludvig Forsman
Åbo Akademi
Fakulteten för humaniora, psykologi och teologi/Svenska
Fabriksgatan 2-4
FI-20500 Åbo
ludvig.forsman@abo.fi

Jan Erik Rekdal & Charles Doherty (utg.). *Kings and Warriors in Early North-West Europe*. Dublin: Four Courts Press 2016. 480 s. ISBN 978-1-84682-501-9.

Recenserad av Daniel Sävborg

Kings and Warriors in Early North-West Europe utgör redovisningen av forskningsprojektet "The representation of the warrior in relation to the king in the European Middle Ages (600-1200)", lett av Jan Erik Rekdal vid Universitetet i Oslo och finansierat av Senter for grunnforskning ved Det Norske Videnskaps-Akademi. Projektets medlemmar var de åtta bidragsgivarna till den aktuella volymen. Fokus ligger alltså på relationen mellan kunga- och krigarrollen. De tidigaste kungarna kan antas ha varit krigare själva, om än med ytterligare uppgifter därutöver, och även senare i statsbildningens historia stod de i beroende av krigare, samtidigt som krigare också kunde utgöra ett hot mot kungens styrande. Frågan om relationen mellan dessa roller är därmed högrelevant från många perspektiv och den är väl värd att utgöra ämne för ett forskningsprojekt som behandlar just perioden från ett relativt primitivt samhälle (som i det förvikingatida Norden) till en stat av mer utvecklat slag (som i det högmedeltida Norden). Alla författarna i volymen behandlar dock inte denna relation (Stefka Eriksens bidrag har t.ex. ingenting med det överordnade temat att göra), och här hade man önskat en något större tematisk samordning för att öka värdet av det samlade resultatet. Disciplinärt är boken mer enhetlig – det handlar enligt projekttiteln uttryckligen om *representationen* av kunga- och krigarrollen, och fokus ligger i bidragen snarast på litteratur – dikter, sagor m.m. – och det är inte i första hand ett arbete för historiker. Här är projektets preciserande titel mer rättvisande än volymens.

Projektet behandlade tre kulturområden, det keltiska, det anglosachsiska och det norröna, och bidragsgivarna är experter från just dessa forskningsområden. Kombinationen är intressant och kan, som påpekas i inledningen, motiveras med flera beröringspunkter, bl.a. den geografiska närheten och de bevisligen många kontakterna, existensen av en omfattande folkspråklig litteratur i alla tre kulturerna och en kombination av ett kristet samhälle och en förkristen bakgrund som lever kvar i även den senare litteraturen. Att döma av inledningen var samarbetet mellan forskarna från dessa olika områden fruktbart. Däremot syns

mycket lite av detta flerkulturella fokus i de enskilda bidragen. Undantaget är Ralph O'Connors artikel, som på lika villkor analyserar keltiska och norröna texter och ur jämförelserna mellan dem utvinner åtskilligt som en traditionell undersökning av enbart en av dessa kulturer inte skulle ha visat. I huvudsak faller däremot boken isär i flera tämligen olika delar, inriktade på endera av de tre kulturerna. Även här kunde en större samordning eller åtminstone ett synteskapitel förmodligen ha gjort arbetet ännu mer värdefullt.

Till det verkligt glädjande med boken hör bidragens längd. I detta slags kollektiva volymer är det normala ett stort antal bidrag av var för sig liten omfattning. Den aktuella volymen rymmer enbart åtta bidrag på sammanlagt 480 sidor – de flesta av artiklarna är betydligt över 50 sidor och en av dem uppgår till hela 72 sidor – och då är ändå texten relativt kompakt satt. I flera fall har vi snarare med korta monografier att göra. Här slipper man det begränsade fokus som är så vanligt i samlingsvolymer av idag, och forskarna kan ta sig an större problem och göra fullständiga analyser där inga bärande delar saknas.

Jag kommer i det följande att diskutera de artiklar som på något sätt behandlar norröna ämnen, då dessa torde vara av primärt intresse för *Maal og Minnes* läsare. Övriga artiklar presenteras avslutningsvis mer kortfattat.

Jon Gunnar Jørgensens bidrag bär titeln ”Óláfr Haraldsson, king, warrior and saint: presentations of King Óláfr Haraldsson the Saint in medieval poetry and prose”. Artikeln tar en utgångspunkt i *Stora sagan om Olav den helige*, den utförligaste kungasagan med en biografi över en enskild kung. Detta särskilda intresse bottnade enligt Jørgensen i att Olav den helige sågs som grundare av det kristna kungadömet i Norge. I sagan urskiljer Jørgensen tre aspekter på Olavs person: kungen (Olav som kung och hövding), krigaren (Olav som viking och krigare) och den kristne (Olav som missionär, som kristen och som helgon). Syftet i artikeln är att undersöka beskrivningen av Olav i alla slags norröna källor utifrån just dessa tre aspekter och att fastställa hur beskrivningen är avhängig av källornas tillkomsttid och genre.

I de norröna sagorna från 1200-talet är de tre aspekterna något olika betonade. I *Legendariska Olavssagan* är den tredje aspekten mer framträdande, med bl.a. omfattande avsnitt om mirakel; i *Stora sagan* (*/Heimskringla*), *Fagrskinna* och *Ágrip* dominerar däremot skildringen av Olav som kung. Alla tre aspekterna är dock framträdande i samtliga dessa

sagor. I 1100-talets latinska krönikor betonas Olav främst som krigare i *Historia Norwegiae* – främst beroende på att krönikan bara följer Olav fram till trontillträdet – medan Theodoricus Monachus i stället fokuserar på rollen som kristen. Den hagiografiska 1100-talsprosan, *Passio Olavi* och avsnittet om Olav i *Norska homilieboken*, fokuserar ännu starkare på miraklen och Olavs roll som kristen.

Så långt är resultaten föga överraskande. Undersökningen belägger att alla tre aspekterna förekommer i prosaverken under hela perioden, och tonvikten på respektive aspekt följer i stort sett det vi kan vänta oss av verken utifrån deras genretillhörighet. Verkligt intressant blir det när Jørgensen går över till skaldediktningen och då i första hand till dikter av skalder som var samtida med Olav.

Jørgensen inleder denna analys med ett principiellt ställningstagande: han väljer att utgå från att dikterna är autentiska och alltså utgör källor från Olavs egen tid. Han anser därmed att dikterna kan separeras från den prosa i vilken de ingår och att de har ett källvärde i sig. Detta är sannolikt kontroversiellt i vissa kretsar idag, men det är dock samma ståndpunkt som redan den nordiska källkritikens pionjärer bröderna Weibull förfäktade.

Jørgensen gör också en uppdelning av den skaldediktning han undersöker i två grupper: den som tillkommit före Olavs död och den som diktats därefter, av skalder som dock varit hans samtida. Det är en uppdelning som knappast är självklar – bl.a. sprids Sighvatr Þórðarsons diktning om Olav ut i båda grupperna – men den visar sig avgörande för Jørgensens slutsats.

I sin analys av skaldematerialet undersöker Jørgensen såväl det tematiska innehållet som den information som kan utläsas ur valet av kenningar, heiti och beskrivande adjektiv. Resultaten av undersökningen är högintressanta. I diktningen från tiden kort efter Olavs död 1030 finns alla de aspekter som kännetecknar bilden av Olav i de senare prosaverken – kungen, krigaren och den kristne. Och det är den sista aspekten som ofta dominerar. Redan ett fåtal år efter Stiklestad hyllas han som helgon. Han omtalas som Guds representant, mirakel vid hans lik skildras och adjektiv som omtalar hans helighet är vanliga i dikter av Sighvatr och Þórarinn loftunga.

Så långt överraskar knappast resultatet här heller – bilden är ju densamma som i alla senare prosaskildringar. Betydligt mer överraskande är den bild som framkommer i analyserna av dikter från Olavs egen livs-

tid. I detta material, som består av en mängd dikter och fragment av bl.a. Sighvatr Þórðarson, Óttarr svartí och Þormóðr Kolbrúnarskald, finns inte ett enda omnämnande av Olav som kristen, som missionär eller som helgon. Däremot omtalas han ofta som härskare och som krigare; han hyllas ofta genom bloddrypande kenningar av typen *malms munnrjóðr* [den som rödfärgar svärdsspetsen] (Sighvatr) och *glæðnistandi garmr Gauta* [den glade utfodraren av vargen] (Óttarr). "The result is quite unambiguous", konstaterar Jørgensen (s. 376). Diktningen från Olavs egen livstid skildrar inte honom annorlunda än tidigare krigarkungar. Resultatet är desto mer anmärkningsvärt som en av de skalder som skildrar Olav på detta sätt har diktat specifikt om kristendomen i kontrast till hedendomen i andra dikter från tiden före 1030 – men detta tema kopplar han aldrig till Olav.

Den slutsats Jørgensen drar är inte att vi skall ifrågasätta att kung Olav var kristen – den snabba allmänna acceptansen av honom som helgon bara kort efter hans död torde också klargöra att hans kristendom var självklar. Men den entydiga tendensen i dikterna från hans livstid indikerar, som Jørgensen påpekar, att den kristna aspekten inte var en del av kungaidealet i denna tid (s. 376). Den indikerar därmed också att den politiska tanken att Olav etablerade ett kristet kungadöme i Norge icke går tillbaka till Olavs tid – den uppgiften, som är central i senare källor, framstår som en litterär konstruktion (s. 388). Slutsatsen framstår som helt övertygande.

Jon Gunnar Jørgensens artikel påminner om vilket viktigt källmaterial skaldediktningen utgör. Artikeln är också principiellt intressant genom sitt antagande av skaldediktningens äkthet och genom sitt metodiskt fruktbara – men i vår tid alls inte självklara – sätt att separera stroforna och deras information från den prosakontext i vilken de bevarats.

Ian Beuermanns "The low men on the totem pole: warriors and rulers in Old Norse texts from c. 1200" torde vara det bidrag som tydligast håller sig till projektets överordnade tema. Artikeln handlar rakt igenom om just relationen mellan härskare och krigare och om hur denna relation skildras på olika sätt i några olika verk.

Ett slags utgångspunkt tar Beuermann i kung Sverre och den av honom själv delvis dikterade *Sverris saga* från slutet av 1100-talet. Sverre förkroppsligar krigaren som blir kung, och hans saga betonar starkt denna dubbla roll. På denna punkt skiljer sig denna saga från exempelvis

den senare sagan om Sverres sonson Håkon Håkonsson (ca 1265), där kungen inte alls är någon krigare – kungen härskar. Beuermann tycks mena att *Sverris saga* belägger att relationen mellan krigare och härskare var aktuell i det norröna kulturområdet vid tiden kring år 1200. Men Beuermanns undersökning gäller inte *Sverris saga*, även om den tar avstamp i denna och använder den för att skapa en kontext. Hans artikel fokuserar i stället på tre andra tidiga sagor, alla tillkomna ca 1200, under Sverres tid: *Jómsvíkinga saga*, *Færeyinga saga* och *Orkneyinga saga*. De tre sagorna har varit svåra att placera in i de gängse sagagenrerna, och ett av de mål Beuermann sätter upp för sin undersökning är att bidra till diskussionen om sagagenrerna. Det primära syftet är dock att analysera hur relationen mellan krigare och härskare framställs i de tre samtidiga sagorna.

I jämförelse med *Sverris saga* uppvisar alla tre sagorna på en viktig punkt en gemensam tendens: ingen av dem skildrar en krigare som blir kung. Men annars är de tre sagorna påfallande olika i sin skildring av relationen mellan härskare och krigare.

I *Orkneyinga saga* är härskarna – i detta fall Orkneyjarlarna – med få undantag krigare själva, detta gäller i huvudsak i både hednisk och kristen tid, även om härskarrollen får en starkare ställning i skildringen av de kristna jarlarna. Rena krigare – som inte är jarlar – skildras i huvudsak negativt (s. 319–23). *Færeyinga saga* har däremot en konsekvent uppdelning i rollerna: kungar och jarlar härskar, krigarna krigar (s. 342). Det gäller oavsett om de är hedningar eller kristna; i sagan skildras både Håkon jarl och Olav Tryggvason som rena härskare, trots att åtminstone den senare i andra källor tillskrivs en aktiv krigarroll (s. 327). Sagens centralfigur Sigmundr Brestisson är en ren krigare, en hirdman, i en härskares tjänst. Beuermann medger dock att *Færeyinga saga* överlag fokuserar föga på krigare och härskare och relationen mellan dem (s. 343).

Jómsvíkinga saga handlar däremot rakt igenom om kungar och krigare och relationen dem emellan. Beuermann hävdar rentav att denna "saga's main theme is the relations between warrior and ruler" (s. 343). Kungarna i denna saga krigar i regel inte alls (s. 325–27). I sagans första del, som handlar om de danska kungarna före Harald blåtand, tillskrivs krigare och jarlar en viktig och positiv roll som stöd för kungarna och rentav för den kungliga dynastins fortlevnad (s. 330–32). I sagans andra del, där Pálna-Tóki och jomsvikarna står i centrum, är krigarnas relation till kungarna däremot genomgående konfliktfylld. Pálna-Tóki ligger i kon-

flikt med Harald blåtand och dödar honom slutligen, men sedan han lyckats sätta sin skyddsling Sven på tronen blir han även dennes fiende och tvingas i landsflykt (s. 334, 338, 341).

Det är ingen tvekan om att Beuermann gör många goda iakttagelser i diskussionen om de tre sagorna. Men slutsatserna är föga överraskande och inga nya rön utvinns genom själva behandlingen av just dessa tre sagor i samma undersökning. De framstår även efter Beuermanns analyser som alltför olika för att kunna belägga en tendens i tiden – tillkomsttiden är i själva verket det enda som klart förenar dem. Resultaten i Beuermanns enskilda analyser kan knappast generaliseras. När Beuermann återvänder till problematiken kring genrestämningen av de tre verken blir det en antiklimax. Något nytt förslag till genrestämning kommer han inte med utan nöjer sig med att konstatera att alla diskuterar relationen mellan krigare och härskare (s. 344). Om han anser att detta skall konstituera deras genre är det onekligen en förvånande slutsats då han själv redan konstaterat att de tre sagorna behandlar detta ämne både i högst olika omfattning och på högst olika sätt.

Artikeln störs också av en hel del misstag som på olika sätt visar på författarens bristande kunskaper på punkter där man kunde ha förväntat sig bättre. Att han genomgående (tre gånger) omtalar *Arkiv för nordisk filologi* med "for" i stället för "för" må vara en småsak, men att han blandar ihop *Jómsvíkinga sagas* två kungar Gorm med varandra (s. 324) är mer graverande med hänsyn till den betydelse denna saga och dess kungar har i artikeln, liksom att han tror att sagan ifråga är skriven så tidigt som i början av 1100-talet (s. 318).

Ralph O'Connors bidrag diskuterar extrema krigare i keltisk och norrön litteratur. Artikeln bär titeln "Monsters of the tribe: berserk fury, shapeshifting and social dysfunction in *Táin Bó Cúailnge*, *Egils saga* and *Hrólfs saga kraka*" och behandlar alltså flera olika frågor med utgångspunkt i tre specifika prosaverk. Artikeln kan sägas behandla tre huvudsakliga teman: relationen mellan bärsärkar och hamnskiftare och även andra 'djuriskt' uppträdande personer; de (semi)monstruösa krigarfigurernas relation till det etablerade samhället; de (semi)monstruösa krigarfigurernas relation till okontrollerad krigisk *furor*. Dessa tre teman kopplas dock till varandra och artikeln fungerar som en helhet, samtidigt som den gör anspråk på att lösa flera forskningsproblem inom de olika temana.

Frågan om bärsärkar, hamnskiftare och personer som uppträder djuriskt gäller främst de norröna verken. O'Connor påpekar att bärsärkar – vilket ord ofta härleds från ett ord för 'björn' – och hamnskiftare ofta har kopplats ihop, och både bärsärkar och hamnskiftare nämns mycket riktigt i de två sagor O'Connor undersöker. Men ser man närmare på de fall i *Egils saga Skallagrímssonar* och *Hrólfs saga kraka* där de nämns får man, menar O'Connor, en annan bild.

I *Egils saga* finns åtskilliga gestalter i Egills släkt med djuriska eller monstrosa drag. Tidigare forskning har gärna beskrivit de mörka och vilda medlemmarna i släkten som bärsärkar, men som O'Connor påpekar identifieras de aldrig som sådana i sagan. Däremot knyts flera av de tidigare stamfäderna genom sina namn och tillnamn till vilddjur och troll (Úlfr, Hallbera, Hallbjörn hálf troll). Egills farfar Úlfr antyds genom sitt öknamn Kveldúlfr och genom omtalandet som *hamrammr* vara en varuly, men återigen påpekar O'Connor att detta aldrig sägs klart ut. Han påpekar också att sammansättningar med *ham-* – som används om både Kveldúlfr och Skallagrímur – inte behöver beteckna bokstavlig djurtransformation (s. 197). Om Egill själv används däremot inte någon sammansättning med *ham-*, och han visar heller inga tecken på att *hamask* på samma sätt som sin far och farfar. Inte heller betecknas han som bärsärk utan slåss tvärtom mot en typisk bärsärk, Ljótr. Samtidigt utger han sig vid ett tillfälle för att vara en björn, och vid ett annat biter han på bärsärkamanér halsen av en fiende. O'Connor hävdar att sagan inte menar att vi skall identifiera Egill som bärsärk men genom en mängd allusioner jämföra Egill med bärsärkar och, genom hans förfäder, med djuriska hamnskiftare – "both like and unlike them, civilized and uncivilized" (s. 203).

I analysen av *Hrólfs saga kraka* ställs Bøðvarr Bjarki i centrum. Hans namn betyder 'krigisk liten björn' och han kan skicka ut sin *hamr* in form av en väldig björn. Han har ofta kopplats till bärsärkar av forskningen, men återigen påpekar O'Connor att sagan ger en annan bild. Bøðvarr kallas aldrig bärsärk i sagan, trots att den omtalar bärsärkar åtskilliga gånger. Men Bøðvarr kontrasteras genomgående *mot* de krigare som sagan uttryckligen betecknar som bärsärkar. Han uppträder visserligen i strid på ett sätt som erinrar om bärsärkavrede, men själv betecknar han sig uttryckligen som en bärsärkarnas fiende. O'Connor menar att vi skall uppfatta Bøðvarr som "like a berserkr but better" (s. 206). Bøðvarr hör liksom Egill till det civiliserade samhället. O'Connor påpekar att de som

verkligen kallas bärsärkar i sagalitteraturen aldrig genomgår hamnskifte till björn (eller varg), vilket gör att det finns skäl att hålla begreppen åtskilda (s. 207).

Artikels längsta avsnitt gäller inte ett norrönt verk utan skildringen av hjälten Cú Chulainn i den iriska *Táin Bó Cúailnge*, ett verk som O'Connor intressant nog omtalar med genrebeteckningen "saga" (s. 189). Cú Chulainn genomgår i verket flera gånger en regelrätt fysisk transformation inför sina våldsdåd och strider; han sägs bli oigenkännlig och fruktansvärd, ett "monster" som O'Connor skriver (s. 209). Även denna förvandling har inom forskningen liknats vid bärsärkaraseri. Men O'Connor påpekar en avgörande skillnad. Cú Chulainn förlorar aldrig kontrollen i sitt transformerade tillstånd; i stället kanaliserar han sin monstruösa energi på ett medvetet sätt (s. 215). Någon okontrollerad krigarvrede (*furor*) är det inte fråga om, trots kombinationen av enorm aggressivitet och en monstruös framtoning (s. 223). Artikeln tar också upp den tanke som framförts att Cú Chulainn, med sina monstruösa drag, skulle vara kopplad till ett *Männerbund* utanför det etablerade samhället, utanför stammen ("the tribe" i artikels titel). Slutsatsen blir att Cú Chulainn trots allt i grunden är trogen sitt folk, sitt samhälle. Hans monstruösa drag var nödvändiga för det svaga samhälle han tillhörde (s. 234).

Denna slutsats är central också när O'Connor slutligen kopplar ihop sina analyser. Alla de tre gestalter som stått i fokus för undersökningen, Egill, Bøðvarr Bjarki och Cú Chulainn, är semimonstruösa figurer men samtidigt medlemmar av det etablerade samhället, inga fredlösa i marginalen.

Det är ingen tvekan om att O'Connor gör många substantiella iakttagelser och övertygande tolkningar av de verk och gestalter han diskuterar. Så framstår t.ex. analysen av relationen mellan hamnskiftare och bärsärkar som övertygande, liksom hans bild av Egills relation till det monstruösa och bärsärkalika. Han har möjligen en viss tendens till ad-hoc-lösningar för att få bilden av Cú Chulainn som en hjälte i full kontroll över sin aggressivitet (t.ex. s. 219–21) att stämma, men även den analysen är i huvudsak övertygande. Och man kan bara glädjas åt det fruktbara användandet av både norröna och keltiska texter, vilka mycket tydligt kan belysa varandra.

Titeln på Stefka G. Eriksens bidrag är "The role and identity of the warrior: self-reflection and awareness in Old Norse literary and social

spaces”. Egentligen är det två ämnen hon tar sig an, dels självreflexion och hur den återges i tre av sagalitteraturens olika genrer, dels krigarrollen och krigaridentiteten (med ”warrior” avses i artikeln helt enkelt en framträdande person i en islänningasaga, fornaldarsaga och riddarasaga). Slutsatserna på den andra punkten är inte ointressanta, men framstår som något vaga och är knappast överraskande – i islänningasagorna slits krigarna mellan lagarna/de sociala normerna och sin personliga plikt-känsla, i fornaldarsagorna skiljs mer mellan individen och krigarrollen och i riddarasagorna bestämmer känslor och den kristna tron i hög grad krigarens – riddarens – identitet (s. 429–30).

Skildringen av hur texten förmedlar gestalternas självreflexion i de olika genrererna är överlag god och nyanserad. Inte minst betonas korrekt vikten av skaldestroferna i islänningasagorna – de uttrycker individens reflexioner och känslor på ett sätt som inte ser i prosan (t.ex. s. 408–11), och förhållandet är delvis likartat i fornaldarsagornas användning av vers för de mer personliga uttrycken i kontrast till prosan (s. 420–22). Detta är dock sedan länge ett väl bekant fenomen inom forskningen (se t.ex. min forskningsöversikt över detta område i *The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas*, (2017), s. 118–19), och man skulle önska hänvisningar till något av detta. I riddarasagorna är däremot uttryckliga självreflexioner i första person mycket vanliga hos de ledande gestalterna även i sagans prosa (s. 424–28). Eriksens beskrivning är också här rimlig, men inte heller på denna punkt framkommer något nytt.

Eriksens artikel störs av ovanligt många småfel, t.ex. Lønnroth i stället för Lönnroth, *fornaldersögur* i stället för *fornaldarsögur* (två gånger, s. 414 och 418) och ”Icelandic sagas” om islänningasagorna i en kontrast mot fornaldarsagorna (även de sistnämnda är rimligen ”Icelandic sagas”; s. 430). Artikeln uttrycker också en förenklad tro på en ren ett-till-ett-relation mellan ett samhälles politiska förhållanden och (tendensen i) den litteratur som kopieras i samma tid (s. 403).

De övriga artiklarna i volymen fokuserar på keltisk och delvis anglosachsisk litteratur. Marged Haycocks ”Living with war: poets and the Welsh experience c. 600-1300” diskuterar hur krig skildras i fornwalesisk poesi, inte minst med betoning på skillnader mellan olika genrer. Charles Doherty fokuserar i ”Warrior and king in early Ireland” på relationen mellan krigarroll och religion – både den kristna kyrkans syn på krigaren och länge kvarlevande förkristna synsätt. I ”The medieval king: Christian king and fearless warrior” diskuterar Jan Erik Rekdal

BOKMELDING

den iriska litteraturen, men även i denna artikel står relationen mellan kristet och förkristet synsätt på krigare och kungar i fokus. I volymens längsta artikel (72 sidor), "Warrior time", gör Morgan Thomas Davies en jämförande analys av anglosachsiska *Beowulf* och iriska *Táin Bó Cúailnge* och undersöker särskilt deras olika behandling av tid som narrativt element.

Ett omdöme om volymen *Kings and Warriors in Early North-West Europe* måste bli blandat. Någon syntes av det projekt volymen redovisar presenteras inte. Projektets huvudtema, relationen mellan kunga- och krigarrollen, aktualiseras förvånansvärt lite, oftast inte alls, i de olika bidragen. Trots projektets uttalade strävan att väga in tre olika kulturer – den norröna, den keltiska och den anglosachsiska – är projektmedlemmarna, med endast ett undantag, inriktade på enbart en av de tre kulturerna i fokus. I de norrönt inriktade bidragen är två mästerliga (O'Connor och Jørgensen) med viktiga nya rön för forskningen, medan de två övriga visserligen presenterar många goda iakttagelser av enskildheter men saknar generellt relevanta slutsatser.

Daniel Sävborg
University of Tartu
Department of Scandinavian Studies
Lossi 3
EE-51003 Tartu
daniel.savborg@ut.ee

Lars Holdhus: *Gasta greie. Ord og uttrykk frå Fusa*. Med bidrag av *Ella Marie Brekke Vangsnes* og *Gunnstein Akselberg*. Fusa: John Grieg Forlag, 2016. Illustrert av Anja Tveiterås. 216 sider. ISBN 978-82-533-0348-2.

Eg har ei vakker bok liggjande framfor meg på skrivebordet, såpass vakker at eg er svært velvillig stemt når eg no skal skrive ei melding av boka. På omslaget er det eit forseggjort svart-kvittbilde av ei “grepa kåna” og ein “gasta kar” i tidleg 1950-talskostyme framfor ein gulkolorert Ford i eit vestlandslandskap. For dette er ikkje ei sjaskete og halvhjarta utgiving av ei liste med rare og uforståelege lokale ord og uttrykk som har gått ut av tida for fleire generasjonar sidan, det er ei bok som tydeleg er laga med kjærleik. Utgivarane har eit skikkeleg forlag i ryggen, layouten er lekker, boka er gjennomillustrert av bildekunstnar Anja Tveiterås, og den er full av muntre teksteksempel og like muntre anekdotar. Den ber i det heile preg av å vere eit kjærleiksbarn og eit overskotsprodukt.

Den viktigaste grunnen til at eg skal seie litt meir om boka, er at eg har ein viss bakgrunn for å uttale meg, med nokre års oppvekst i Fusa kommune. Altså bør eg i prinsippet kjenne til noko av dette ordtilfanget.

No er dette med “ord og uttrykk frå Fusa” ei viss tilsniking og nærmast eit publikumsfrieri frå utgivarane si side. Boka byggjer på eit originalmanus av “ordsamlaren og mangesylaren” Lars Holdhus (1917–2000), og dei orda han samla, henta han frå sin heimkommune Hålandsdalen (i dag mest kjend for å vere heimstaden til skiskyttaren Liv Grete Skjelbreid), som rett nok var ein del av Fusa prestegjeld, men som først blei ein del av Fusa kommune (saman med min heimkommune Strandvik) 1. januar 1964. (Så dette med samanslåing av kommunar er noko vi som har levd ei stund, har opplevd før!) Og som vi veit, kan både ord og uttrykk og dialekt variere kraftig frå ein del av ein kommune til ein annan, ja frå bygd til bygd innanfor same kommune. (Eg heldt på å seie: Frå grend til grend innanfor same bygd, men no skal eg ikkje ta munnen altfor full.) Så det som var gjengs vokabular i Hålandsdalen i tidlegare tider, er ikkje nødvendigvis heilt identisk med det som kom ut av kjeften på strandvikingane. Utan at dei dermed hadde store problem med å forstå kvarandre. Men la oss no sjå stort på det: Ein har dekning for å kalle det “ord og uttrykk frå Fusa”.

I tillegg til ei ordliste (med forklaringar) på nærmare 200 sider med illustrasjonar og muntre historier, inneheld boka også eit portrett av heidersmannen Lars Holdhus, skrive av Ella Marie Brekke Vangsnes,

og eit etterord av TV-professor Gunnstein Akselberg. Her har ein altså ikkje spart på noko.

Det ligg gjerne ein slags melankolsk dâm over denne typen bøker. Det underliggjande er det sympatiske ønsket om at desse orda må ein ta vare på (ein har altså ein mistanke om at dei alt held på å bli gløynde), det er fine og dekkande ord, dei seier noko om identiteten vår, dei er ofte morosame og frekke. Og ikkje berre det: Dei må helst komme inn i språket igjen, dei må brukast! Eller som Akselberg formulerer det: “Det er viktig at vi tek vare på orda våre. Både av di dei fortel noko om oss i dag, om fortida vår, om kulturen vår, om verdiane og normene våre, om måtane våre å kommunisere på, og – ikkje minst – om identiteten vår og om oss sjølv. Dei lokale orda er ein felles ressurs til bruk for alle som høyrer til eit lokalt språksamfunn og til bruk for den einskilde medlemen av språksamfunnet. Eit rikt, variert og stort lokalt ordtilfang er eit nyttig og språkleg verktøy til bruk i mange praktiske og intellektuelle samanhengar, og som gjer oss i stand til å uttrykkja oss smidig, presist og nyansert.”

Gode og sanne ord, dette, men sanninga er også at ord som er meir eller mindre ute av språket, dei vil så godt som aldri komme inn att, iallfall ikkje i dagleg bruk. Og det gjeld ikkje berre ord og uttrykk som dekker gjeremål og praksisar som ikkje er så vanlege lenger, særleg innanfor handverk, gardsdrift og fiske. Dei, og mange andre, er blitt museums-gjenstandar.

Men når ein no går gjennom denne lista på ein del tusen ord og uttrykk, så er det sjølv sagt ikkje alt som er like framandt, men som er i dagleg bruk over heile landet, som står i alle ordbøker, og som ein rett og slett lurar på kvifor er tatt med. Hadde Lars Holdhus ein mistanke om at også desse ein dag stod i fare for å forsvinne? *Advent, alen, andfôtes, ange, attergløyma, attlaten, augnefeste, av garde, avlagd, babbel, bakvendt, bal, bardus, basketak, be-dyra, beit, belemra, best som det var, betutta, beundra, bitte litt, bragd, brålebarn, bråte, byting, daffa, daska, dreis, fantestykke, farskap, fiseformem, flust, flyfille, forgieves, forkjørt, forsøk, fundera, futteral, fysak, fånyttes, gangsperr, giddalaus.* Alt saman ord og uttrykk som Hålandsdalen ikkje kan skryte av å ha funne opp. Og enno har vi berre så vidt begynt på bokstaven G!

Men dette er småtteri og skjønneheitsfeil, om det då kan kallast feil i det heile tatt. Særleg når ein har sjansen til å reintrodusere ordet **faggarefis** m: ‘gierdesmett; lokalt: fuglekonge’. Eller den overraskande definisjonen på **fyllesykje** f. (*fydlesykja*): ‘svært smittsam omgangssykje, beig, farang, magesjau’.

Og eg har iallfall funne eitt ord som eg kjem til å bruke for alt det er verdt frå no av: **gnåleviser** f. flt.: ‘popviser som for tida “er i vinden”.

Og eg blei heldigvis mint på eit uttrykk som var i vanleg bruk i min barndom, men som eg hadde gløymt: **tær** n. 1) i uttrykket **ikkje tæret**: ‘ikkje det grann, ikkje slèto, ikkje naders grann. “*Han fekk kjæ tæræ.*” “*Eg har kjæ tæræ mjøl igjen.*” “*Eg har kjæ tæræ greia på da.*” 2) i uttrykket **tæret berso**: ‘nett så vidt’. “*Da va tære berso da jekk, da.*”

Men same kva eg seier, er eg redd for at denne boka, til liks med andre og meir sjaskete bøker i same sjanger, først og fremst er ei bok for språknerdar, og for nolevande, halvdaude og utflytte fusingar. Dessverre. Hadde det vore opp til meg, hadde dei fleste av desse orda vore innlemma i det norske språket på ny. No er det ikkje opp til meg, så det beste eg kan gjere, er å avslutte med eit par snuttar:

Ola: “Nei no lygæ du!”

Per: “Nei dæ heilt sant, trur du æg lygæ, kansjæ?”

Ola: “Du lygæ jau, snakka du sant, so æ da no i vanvara.”

“Dæ kjæ naturlæ mæ vatn på kroppen.”

(Sagt av ein som ikkje likte å vaska seg.)

Og så var det Adno i Dalen, då:

Adno i Dalen kom til naboane midt på natta og sa:

“Ja, no æ man’n min tutla, han. Han åt sett fudla målti mæ komlæ før han la sæg. Å i natt haurdæ æg han sukka so tongt, å då æg såg ettæ, va han ikkje meir.”

“Du må kâbma idn, so ska da no verta ei rå mæ senjaplass åt dæg.” “Å nei”, svara Adno, “æg går opp att å læggje mæg mæ han æg. Han har no alder jort mæg nõkæ ilt, so jæræ han da ikkje no hældæ.”

(Dei hadde berre ei seng.)

God lesnad, de tutlepavar der ute!

Ragnar Hovland

Konglev. 57 A

NO-0860 Oslo

ragnarhovland@hotmail.com

Mottatt litteratur

- Gade, Kari Ellen in collaboration with Edith Marold (eds.). 2017. *Poetry from Treatises on Poetics*, Part 1–2. Skaldic Poetry of the Middle Ages, vol. III. Turnhout: Brepols.
- Grepstad, Ottar. 2017. *Vinje-bibliografien* : Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843–2016. Ørsta: Nynorsk kultursentrum.
- Hoel, Kåre. 2017. *Bustadnavn i Østfold* 16. Berg. Utgitt ved Tom Schmidt. Oslo: Novus forlag.
- Karlsen, Knut E., Dagfinn Worren og Håvard Tangen (red.). 2017. *I teneste for nynorsken : Heidersskrift til Olaf Almenningen 70 år*. Oslo: Novus forlag.
- Lassen, Annette. 2017. *Islændingesagaernes verden*. København: Gyldendal.
- . *Egils saga* (overs.: Rolf Stavnem), *Fostbrødrenes saga* (overs.: Peter Springborg), *Erik den rødes saga* (overs.: Helle Degnbol). København: Gyldendal.
- . *Laksdølnes saga* (overs.: Helle Degnbol og Annette Lassen), *Totten om Bolle* (overs.: Annette Lassen), *Viglunds saga* (overs.: Karen Bek-Pedersen). København: Gyldendal.
- . *Njals saga*. Overs.: Kim Lembæk. København: Gyldendal.
- Margrét Eggertsdóttir and Matthew Driscoll (eds.). 2017. *Mirrors of Virtue : Manuscript and Print in Late Pre-modern Iceland*. Opuscula, vol. XV. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Orning, Hans Jacob. 2017. *The Reality of the Fantastic : The Magical, Political and Social Universe of Late Medieval Saga Manuscripts*. The Viking Collection, vol. 23. [Odense]: University Press of Southern Denmark.
- Ross, Margaret Clunies (ed.). 2017. *Poetry in fornaldarsögur*, Part 1–2. Skaldic Poetry of the Middle Ages, vol. VIII. Turnhout: Brepols.

Faglige konsulenter for Maal og Minne 2014–17

Alle artikler som publiseres i Maal og Minne, er vurdert av anonyme fagkonsulenter i tillegg til redaksjonen. Maal og Minne er helt avhengig av et godt samarbeid med fremstående fagfolk innenfor de områdene vi skal dekke. Konsulentenes bidrag til utvikling og kvalitetssikring av artiklene vi trykker, er uvurderlig. Likevel er deres arbeidsinnsats lite synlig, fordi konsulentene er – og skal være – anonyme. Redaksjonen vil gjerne dokumentere den viktige innsatsen deres, men samtidig ivareta den nødvendige graden av anonymitet. Vi vil derfor offentliggjøre hvilke fagfolk som har bidratt i perioden 2014–17 i alfabetisk orden, uten noen kopling til de respektive artikler. Til sammen har 50 konsulenter bistått oss i denne perioden. Noen har lest mer enn én artikkel og noen artikler er lest av mer enn én konsulent. Alle konsulentene er forespurt om de ønsker at navnet deres skal trykkes. To konsulenter har ikke svart på henvendelsen, og deres navn er derfor utelatt. Alle de resterende 48 har gitt sitt samtykke. Vi vil takke hver og én av våre 50 uunnværlige konsulenter for god hjelp og for konstruktive innspill til artiklene.

Fagkonsulenter Maal og Minne i 2014–2017:

Andreas Sveen	Espen Karlsen
Annette Lassen	Gudleiv Bø
Ármann Jakobsson	Guðrún Nordal
Arne Torp	Hans-Olav Enger
Brit Mæhlum	Harald Bjorvand
Catharina Raudvere	Helge Lødrup
Cecilia Falk	Helge Sandøy
Elisabet Engdahl	Henrik Jørgensen
Ellen Hellebostad Toft	Hilde Sollid
Else Mundal	Ivar Berg
Endre Brunstad	Jan K. Hognestad
Endre Mørck	Jan Terje Faarlund

FAGLIGE KONSULENTER 2014–17

Jardar Eggesbø Abrahamsen
Jens Peter Schjødt
Jo Rune Ugulen
Kjell Lars Berge
Klaus Johan Myrvoll
Madeleine Halmøy
Marit Julien
Oda Røste Odden
Odd Einar Haugen
Rolf Theil
Rune Røsstad
Sebastian Kürschner

Stian Hårstad
Sverre Stausland Johnsen
Tor A. Åfarli
Tor Arne Haugen
Torodd Kinn
Tove Bull
Unn Røyneland
Urd Vindenes
Vésteinn Ólason
Øystein Vangsnes
Åse Wetås
Åshild Næss

Innkalling til årsmøte i Bymålslaget

Torsdag 8. februar 2018 kl. 1800
Henrik Wergelands hus, Blindern, 5. etasje
Universitetet i Oslo, Blindern

Dagsorden:

1. Godkjenning av innkalling og dagsorden
2. Årsrapport for 2017
3. Regnskap for 2017
4. Rapport fra redaksjonen i Maal og Minne
5. Drøfting av innkomne forslag
6. Drøfting av virksomheten i tida framover
7. Valg

Framlegg til saker som skal tas opp på årsmøtet, må være sendt til formannen seinest tre uker før møtedagen. Framlegg kan sendes med post til Tjyruhjellveien 29, 3512 Hønefoss, eller på e-post til a_haraldsrud@hotmail.com.

Vel møtt!
Andreas Drolsum Haraldsrud
Formann